Sonja Wölkowa / Franc Šěn

Rukopisne hornjoserbske spěwarske w 17. lětstotku
(Pospyt kulturnohistoriskeje a rěčespytneje analyzy)

1. Stawizny tekstow

W lěće 1710, 136 lět po delnjoserbskich spěwarskich Albina Mollera, wudachu so prěnje hornjoserbske ewangelske spěwarske. Hornjołužiske stawy běchu drje hižo 1689 nimo agendy, perikopow, modlitwow a sćenjow na njedźele a róčne dny też zestajenje porjadnych kěrlušowych knihow pominali, ale rozsudny krok k tomu sta so hakle w lěće 1703. Přełožki němskich kěrlušow běchu zwjetša njedosahace a rozeznawachu so mjezsobu njemało – stawy pak sej přejachu jednotnosć w tekstach. Znowa powołachu Budyskeho archidiakona Pawoła Prätoriusa jako zamołwiteho a wón prošeše swojeho Budyskeho sobubratra Jana Asta, swojeho Bukečanskeho susoda Jana Wawera a z Nisčanskich stron Jurja Mateja, fararja w Chołmje, wo sobudźělo (Mětšk 1981, s. 30 sl.). Wučerjo „najsylnišich wosadow" Budyskeho a Zhorjelskeho wokrjesa dóstachu přikaz, zhotowić wotpiski swojich dotal wužiwanych rukopisnych spěwarskich, zo by so z nich móhła wubrać najlěpša wersija. Při tajkim prócypołnym a dołhodobnym přirunowanju so wopokaza, zo měješe wjetšina kěrlušow njedostatki w rěčnej formje (bě „wider die Wendische Sprache") a njewotpowědowaše načasnym „regulam dobreje poezije" (Spěwarske 1710, s. [VI]).[1] Mjenowani štyrjo přełožerjo su cyły wobstatk dweju stotkow kěrlušow radikalnje znowa přełožili. W předsłowje wopodstatnjeja to z tym, zo běchu dotalni přełožowarjo kěrluše zdźěla posłownje z němčiny přenjesli, zo běchu často bjez melodiji wotpowědowaceho rytma basnili, njeběchu rěčny akcent wobkedźbowali, ani so jara wo prawy rym starali. Jeničce přełožki Dubčanskeho fararja Jurija Šěrca (1634–1674) mějachu za radźene, hladajo ze stejišća prawidłow poezije. Tola też jeho přebasnjenje kěrluša *Jesu meine Freude* (zachowane w: Frentzel 1688, s. 134–135) přebasnichu cyle znowa (Spěwarske 1710, s. 430).[2]

Přebasnjenja w ćišćanych spěwarskich woznamjenjachu nahły zasah do wjace hač stolětneje praksy w serbskich wosadach. Znajmjeńša hač dosrjedź 18. lětstotka njespěwachu wosadni z knihow, ale wuknjechu z pomocu kantora kěrluše z hłowy. W Smolerjowych *Pěsničkach* mamy dokłady, zo sta so też mnoho kěrlušow z ludowymi spěwami. Zawjedźenje ćišćanych spěwarskich woznamjenješe, zo měješe so zabyć znaty a zwučeny tekst a k přisłušacej melodiji nawuknyć nowy. Ale też hdyž so tu a tam starši wosadni tomu spjećowachu – po nowych přebasnjenjach so lěpje spěwaše. W běhu jedneje generacije so technisce po nowym zhotowjene spěwarske přesadźichu: Po lěće 1730 je přeměrnje kóžde pjeć lět znowa nakładowachu a w běhu 18. lětstotka wuńdźechu znajmjeńša 23 króć, wosebite *Přidawki* ani sobu njeličo. Za wuwiće zhromadneje hornjoserbskeje spisowneje rěče bě to bjezdwěla spomóžne wuwiće. Tomu dopomha też přikaz Hornjołužiskich stawow, zo ma kóžda z wosadow ze swojich dochodow znaj-

---

[1] Wot druheje połojcy 17. lětstotka wšak zasahowachu też němscy wudawaćeljo spěwarskich do starších tekstow, zo bychu je w zmysle Opitzowych regulow poetiki połěpšeli (Scheitler).

[2] Samsny kěrluš namakamy w hinašej (poetisce mjenje dokonjanej, a tuž najskerje staršej) wersiji w rukopisnych Łutowskich spěwarskich s. 404, přir. dale deleka.

mjeńša tři eksemplary spěwarskich kupić. W samsnym zwisku so žadaše, zo maja so „die altgeschriebenen Lieder gänzlich zu kassieren und abzuschaffen" (Mětšk 1981, s. 33).[3] Z tym je hižo prašenje Korle Awgusta Jenča wotmołwjene, kotryž so 1874 za prěnich kěrluše-rjow zajimowaše: „Hdźe su potom jich rukopisy wostałe? Bóh to wě. Jako běchu so te same wěcy, kotrež běchu woni přełožowali, pozdźišo wot druhich w ćišću wudałe, njeběchu jich přełožki wjacy nuzne, też snadno nic wjacy k trjebanju a su so zhubiłe. Wulku škodu wšak naše pismowstwo a naša ryč z teho wěsće nima, přetož jich přełožki běchu wšě dźěći swojeho časa a drje khětro klacate. Tola by we wěstym nastupanju też zajimawe było, hdy bychmy tamne stare přełožki hišće měli a hodźiłe so potom wšelake přirunanja činić za to, kak su starši a kak su nowiši serbscy spisowarjo přełožowali, abo to a tamne słowo pisali a wuprajili." (Jenč 1874, s. 45). Trochu bóle wobžarowaše jich zhubjenje 1842 Hendrich Awgust Krygar: „Gleichwohl sind diese Gesangbücher, von denen nur äußerst wenig Exemplare sich bis auf unsre Zeit erhalten haben, wie für den Sprachforscher überhaupt, so für den wendischen Hymnologen insbesondere, von nicht ganz unbedeutendem Werthe." (Krüger, s. 1).

Ze wšěch přełožowanych nabožnych tekstow načinjachu kěrluše, tak sudźeše farar Kurt Syguš, najwjetše ćeže. Wosebje zeserbšćenje němskich reformaciskich pěsnjow ze swojej pregnantnosću we wuprajenju woznamjenješe při tym njewšědny wukon (Sygusch, s. 37). Gerald Stone, kiž je wšě hornjo- a delnjoserbske kěrluše na jich poetisku hódnotu přehladał, zwěsći raz w jednym přednošku, zo su přełožene kěrluše hustohdy literarnje wo wjele hódniše hač někotražkuli originalna twórba.[4]

Dźakowano zběraćelskemu dźěłu Maćicy Serbskeje su so někotre z rukopisnych spěwarskich zachowali. Hačrunjež słušeja sobu k najstaršim žórłam serbskeje rěče, su so wone dotal wot sorabistiskeje wědomosće mało wobkedźbowali. Nowonamakanje rukopisa, kiž płaćeše jako zhubjeny, a namakanka dotal njeznatych spěwarskich běštej nastork za naju nastawk.

Korla Awgust Jenč rozprawješe 1874 wo trojich rukopisnych spěwarskich ze 17. lětstotka, kiž běchu so „w nowišim času [...] wuslědźiłe". Pomjenowa je z pismikami A, B, C, při čimž je z „A" bjeztitlny rukopis z narańšeje Hornjeje Łužicy měnjeny, „B" je rukopis Blunjanskeho wučerja Mjertyna Młynka z lěta 1675 a „C" rukopis z Lutola w Delnjej Łužicy (Jenč 1874). Štyri lěta pozdźišo wopisuje K. A. Jenč dalši zachowany rukopis z Łutow (Jenč 1877) a po dalšich šěsć lětach wozjewi Hendrich Jordan, zo je so w Delnjołužiskim Smogorjowje namakał fragment najstarših hornjoserbskich rukopisnych spěwarskich wěsteho „Gregorija D. ... z lěta 1590" (Jordan 1884).[5]

W 60tych lětach zašłeho lětstotka je H. Schuster-Šewc wujimki z wonych rukopisnych spěwarskich předstajił (Schuster-Šewc 1967). Z mjenowanych rukopisow běchu so w Serbskim kulturnym archiwje (SKA) zachowali horjeka mjenowane Blunjanske (sign. MS VI-16/B) a Łutowske[6] spěwarske, kotrež zarjadowa wudawaćel do pomnikow zwonka spisownoreěčneje tradicije. Kěrlušowy rukopis Gregoriusa (sign. MS

---

[3] Pozdźišo wšak čitamy, zo je je kóžda wosada darmotnje dóstała (Kurzer Entwurf, s. 222).

[4] „*Kěrluše*" wuńdźechu 1995 a „*Kjarliže*" 1996 w Budyšinje jako čisle 37 a 39 w Kita Lorencowym rjedže *Serbska poezija.*

[5] Wšě tute w 19. lětstotku znate rukopisne spěwarske je Arnošt Muka jako žórła za swoju historisku a přirunowacu gramatiku delnjoserbšćiny wužiwał (Muka 1891, s. 6–14).

[6] Přir. Schuster-Šewc 1967, s. 505: „Die Originalhandschrift befindet sich im Besitz des Sorbischen Kulturarchivs"; signaturu pak Šewc njepodawa, tu dósta rukopis hakle po wobšěrnej restawraciji: MZb XIII-2/A,B.

VI-16/A) předstaji wón, dalokož bě čitajomny, we wotrězku wo periodźe do wutworjenja spisowneje rěče. W samsnym wotrězku dokumentuje wudawar pola K. A. Jenča jako rukopis A předstajene spěwarske. Pod napismom „Zwei Kirchenlieder aus einem os. anonymen Kirchenliederbuch des 17. Jh." wozjewi Schuster-Šewc tu na zakładźe Jenčoweje publikacije wujimka w ČMS 1874 kěrluš *Z njebjes dele ja k wam du.* W přispomnjenju wón wujasnja: „Über das gegenwärtige Schicksal dieser os. Handschrift, die früher offensichtlich im Besitz des Archivs der Maćica Serbska war, ist nichts bekannt. Im Restarchiv der Maćica Serbska wird sie nicht vermerkt" (Schuster-Šewc 1967, s. 87).

Sonja Wölkowa je tutón rukopis nětko w SKA znowa namakała. Jedna so wo dotal njewobkedźbowane wjazane spěwarske, we wobstatkowej knize zapisane jako „Wittichenauer Kanzional mit Noten aus dem Anfang des 18. Jahrhunderts", na wonkownym etikeće je napisane „Spěwarske (hornjołužiske katólske)".[7] Powójnski čas je wobšěrny tekst drěmał w aktowym kašćiku MS VI 18, w kotrymž so po archiwnej systematice wšelake katolske rukopisne zběrki kěrlušow chowaja. Při dokładnišim wobhładanju so wopokaza, zo njejedna so wo tekst katolskeho, ale cyle jasnje ewangelskeho pochada. Zo jedna so woprawdźe wo K. A. Jenčowy rukopis A, wuchadźa z toho, zo so tekst wot Jenča wozjewjeneju kěrlušow hač na wěste systematiske typografiske detaile a drobne składnostne prawopisne wotchilenja dospołnje z tekstom wotpowědneju kěrlušow w rukopisu (s. 47 a 513) kryje. Tež dalše Jenčowe wopisanje rukopisa A na mjenowanu namakanku přitrjechi.

Namakanka nam dotal cyle njeznatych rukopisnych spěwarskich pochadźa z Lubija. Tam zahaji so w lěće 1996 wobnowjenje do toho jako skład wužiwaneje Serbskeje cyrkwje (mjenowaše so tež Janska resp. Klóšterska cyrkej), kotruž bě 1994 město Lubij za symbolisku płaćiznu wot ewangelskeje cyrkwje kupiło (Malinkowa). W tutym zwisku wutwarichu so tež pišćele, bywše trjebane Chróstawske, kiž běchu so w lěće 1747 w Serbskej cyrkwi w Lubiju nastajili (Gurlitt, s. 332). Po rozrězanju drjewjaneje měchawy pokaza so, zo bu z najwšelakorišimi pergamentami njepřepušćata sčinjena. Zběraćel starožitnosćow, Alfred Träger z Kumwałda[8], wobkedźbowaše připadnje, kak so ze starymi dokumentami polěpjene deski mjetachu do wotpadkow. Zwuběra sej je, składowaše je doma a prašeše so fachowcow za wuznamom dokumentow. Při tym nasta tež kontakt k SKA, kotremuž zběraćel deski ze serbskimi tekstami naposledk přewostaji. Po kedźbliwym wotlěpjenju mějachmy na sto dźělow a dźělčkow před sobu, popisanych na woběmaj stronomaj. Na kóncu puzzloweje hry z nimi pokaza so fragmentarny zešiwk ličacy něhdy wjac hač 120 stronow, wobsahowacy znajmjeńša 29 mjenje abo bóle derje zachowanych kěrlušow.

Swojeje staroby, ale tež dobreho stawa zdźerženja dla zajimuje nas najbóle wot K. A. Jenča 1874 skrótka wopisany rukopis A. Wón je, kaž Jenč hižo zwěsći, bjez titla a kónca (pobrachuje na př. serbska *Litanija*), nětkdźe spočatk 19. lětstotka bu wón do knihi wjazany (tekst je tež z městnami wotrězany). Prjedy hač bě přišoł do Budyšina, je rukopis był we wobsydstwje kantora Wylema Marćinka Juršika (1757–1837) w Barće. Tohodla chcemy jón k lěpšemu dorozumjenju w dalšim mjenować „Bartski rukopis".[9]

---

[7] Přir. Mětšk 1963, s. 32. Mylne přirjadowanje ke katolskej tradiciji drje je wujasnjomne z tym, zo ma wjele hodownych, jutrownych a swjatkownych kěrlušow łaćonske nadpismo.

[8] Wustaješe swoje eksponaty wospjet tež w Serbskim muzeju, hlej SN 10(15.02.2000)32.

[9] Muka 1891 (s. 13) sudźi, zo je Bartski rukopis prawdźepodobnje nastał w Dubcu. Žórło za tutu informaciju wšak při tym njepodawa. K. A. Jenč (1874) ničo tajke njenaspomni.

„Khěrluše su po rjedźe cyrkwineho lěta jara rjenje z kencliskimi pismikami na stronach 8–592 napisane a tu a tam tež z notami wuhotowane. W rukopisu stej dwě rucy rozeznać, wot kotrejuž pak je pózdniša mjenje nutř pisała", pisa wo nim K. A. Jenč (Jenč 1874, s. 49). We woprawdźitosći ma rukopis 590 stronow, poslednja čisłowana strona je 588, sćěhuja hišće jedna strona teksta a dwě prózdnej stronje. Kniha je něhdźe hač do połojcy z kolumnowymi titlemi wuhotowana, systematisce zapołožena a rozrjadowana, mějo drje so při tym po Drježdźanskich spěwarskich, rozšěrjenych w Hornjej Łužicy.[10] Prózdne strony mjez wotdźělemi pokazuja na to, zo měješe spisar pozdźiše wudospołnjenja předwidźane. Na tutych městnach namakamy potom dodawki dalšich třoch abo štyrjoch zapisowarjow (na stronach 265–271, 295–299, 334–339, 405–406, 433–434, 529–531, 561–581). Dodawki wobsahuja starše a nowše kěrluše; najmłódši mjez nimi je: *Es ist genug, Herr hole mich* wot Johanna Caspara Schade z lěta 1699. Mjez něhdźe 115 kěrlušemi prěnjotneho spisarja namakamy jenož štyri z prěnjeje štwórćiny 17. lětstotka (*Ascendit Christus hodie* 1614, *Ach Gott und her wie groß und Schwer* 1613, *Du Friede-Fürst Herr Jesus Christ* 1610, *Auf meinen lieben Gott* 1609), wšě druhe su ze 16. lětstotka. Mjez tutymi naličimy 28 Lutherowych kěrlušow a dalši najhusćišo zastupjeny je Michael Weiße z 11 pěsnjemi. Tež hdyž je Bartski rukopis snano młódši, je prěnjotny spisar za swój čistopis z wěstosću wužiwał staršu předłohu z prěnjeje třećiny 17. lětstotka. Dodawki dalšich zapisowarjow wobsahuja nimo staršich rjad kěrlušow z lět po 1630. Posledni zapisk sta so samo po 1710; kěrluš *Wohl dem der in Gottes Furcht steht* (s. 435), je jasnje wotpisk z čišćanych spěwarskich. Bartski rukopis (prěnja ruka) pak wobsahuje tež tójšto serbskich kěrlušow, kiž njejsu w Spěwarskich 1710. Tři z tutych kěrlušow (z hwěžku woznamjenjene) njenamakaja so ani w znatymaj přiručkomaj Wackernagela ani Fischera, resp. jich němski wotpowědnik njehodźeše so zwěsćić, tak zo w tutych padach wo jich starobje ničo wěste prajić njemóžemy[11]: *Ach Christe unser Seligkeit** (s. 78), *Ach Herr du allerhöchster Gott*[12] (s. 319), *Ascendit Christus hodie* (rědki kěrluš na Bože spěće, s. 197), *Da Jesus zwölf Jahre alt war** (s. 62), *Gott hat einen Weinberg gebauet* (s. 101), *Dźensa je dźeń wjesełe, kotremž Chryst syn Boži** (jutrowny, s. 182), *Es war einmal ein reicher Mann* (s. 465), *Festum nunc celebre magna gaudia* (rědki kěrluš na Bože spěće, s. 199), *Fröhlich wollen wir alleluja singen* (s. 426), *Gib Fried o frommer treuer Gott* (s. 526), *Herr nun lässest du deinen Diener* (hodowny, s. 71), *Heut singt die liebe Christenheit* (s. 411), *Ich dank dem Herren von ganzen Herzen* (s. 371), *Komm heiliger Geist, erfülle die Herzen* (s. 223), *O christgläubiger Mensch, bedenke heut* (s. 107), *O Jesu Christ dein Nam der ist* (s. 111), *O Licht heilig Dreifaltigkeit* (12-štučkowa wersija, s. 242), *Resonet in Laudibus* (hodowny, s. 69), *Spiritus Domini* (hymna na Swjatu trojicu, s. 209), *Uns ist geborn ein Kindelein* (4-štučkowa a 16-štučkowa wersija, s. 45, 59), *Vater unser der du bist* (s. 261), *Vergebens ist all Müh und Kost* (s. 175), *Victime pascali* (jutrowny, s. 153), *Weltlich*

---

[10] Přir. Zöllner, s. 67. Prěnjotne Lutherowe spěwarske wobsahowachu štyri dźěle a w prěnim jenož same Lutherowe kěrluše. Nowy typ němskich spěwarskich zawjedźe po 1552 Johann Eichhorn w Frankfurće nad Wódru njerozeznawajo hižo mjez ryzy reformaciskimi a ze staršeje tradicije pochadźacymi kěrlušemi. Frankfurtskemu přikładej sćěhowachu z wotchilenjemi tež Wrócławske a Drježdźanske spěwarske (Wetzel).

[11] W cyłku trochuje so, zo eksistowaše w pózdnim 17. lětstotku na 10 000 němskich kěrlušow (Scheitler, s. 479).

[12] W dalšim rěka: *im ganzen deutschen Landen*, štož serbski kěrlušer přełoži *we našim serskim kraju* (s. 319).

Ehr und zeitlich Gut (s. 460), *Wend ab deinen Zorn lieber Herr* (s. 332), *Resurrexi* (Introitus na jutrowničku, s. 150), *Viri Galilei* (Introitus na Bože spěće, s. 185).

Fragmentarny Lubijski rukopis njemóže być starši hač z lěta 1670. Je to čistopis z jedneje ruki nimale bjez korekturow, bjez rozrjadowanja do wotrězkow a bjez kolumnowych titlow. Započina z rańšimi a wječornymi kěrlušemi, sćěhuja kěrluše wo wěrje, njenamakamy pak žadyn jenički z kěrlušow z cyrkwineho lěta. Najskerje jedna so tu wo druhi dźěl spěwarskich we wosebitej knize z nowym ličenjom stronow. Nimo kěrlušow 16. lětstotka wobsahuje někotre nowše, na př. Paula Gerhardtowy kěrluš *Wach auf mein Herz und singe,* kiž nasta w lěće 1648, a *Jesus meines Herzens Freud* Johanna Flitnera, publikowany prěni raz 1661. Tutej stej drje so najzašo po dwaceći lětach móhłoj w serbskim přełožku w tajkim wotpisku zjewić. Też Lubijske cyrkwinske wobstejnosće rěča za skerje pózdniše datowanje. Tak wujasnja farar a stawiznar Joachim Huth, kiž je so ze serbskimi božimi službami w Lubiju zaběrał, častu změnu prědarjow w lětach do 1674 z mizerabelnymi službnymi wuměnjenjemi. Serbsku cyrkej zastaracy diakon bě tam zdobom z kěbětarjom a předspěwarjom. Hakle jako přidruži so 1667 k serbskemu němske prědowanje, přizwoli Lubijska měšćanska rada přistajenje kantora – 1667 Johanna Nitsche, kotremuž 1683 Gottfried Arnold sćěhowaše. Wot 1716 wukonješe wučer serbskeje šule we Wolešnicy (Stary Lubij) tutón nadawk (Huth). Z lětom 1674 nastupi Serb Pětr Guda ze Serbskich Pawlec tutu službu, kotryž tu štyri lětdźesatki wosta. Serbska cyrkej so w lěće 1678 wupali a hodźeše so hakle wot 1681 zaso wužiwać. Najprawdźepodobniše je, zo su so wone spěwarske we 80tych lětach 17. lětstotka założili. Wjele młódše pak prawdźepodobnje też njebudu, wšak bu 1703 znate, zo přihotuja so ćišćane spěwarske. Mjez na deskach nalěpjenymi rukopisami běchu nimo toho někotre eksemplary němsko-serbskeho ćišćaneho łopjena, wobsahowaceho krótki liturgiski tekst *Wuznaća winy.* Na zakładźe w nim wužiwaneho prawopisa hodźi so tutón ćišć z wulkej prawdźepodobnosću zarjadować do poslednjeju lětdźesatkow 17. lětstotka. Tutón je cyle systematiski a wotpowěduje mjenje bóle zasadam komisije ewangelskich duchownych za wudawanje nabožnych spisow, wozjewjenym we wudaću Epistlow a Ewangelijow z l. 1695, z wuwzaćom, zo pisa so kaž w starših spisach M. Frencla (na př. Frentzel 1688) *j* / *i* za zwuk *ě* (*rjchow, polipschacź*).

Lubijski fragmentarny rukopis wobsahuje mjez spóznajomnymi slědowace kěrluše, kiž njejsu w Spěwarskich 1710: *Der Himmel schön und wohlgestalt, Herr straf mich nicht in deinem Zorn, Ich dank dem Herren von ganzen Herzen, Wir glauben all und bekennen frei.*

Wo dalšich třoch rukopisach je so něšto wjace pisało. Wo Gregoriusu rozprawja jako prěni poměrnje skrótka Hendrich Jordan 1884, w swojim nastawku podawa wón też wotpisk pomnika, dalokož bě čitajomny. Naposledk staj Gerald Stone (1993) a Ewa Siatkowska (1997) mj. dr. wumělsku kwalitu přebasnjenjow Mollera a Gregoriusa přirunowałoj.

Za Blunjanski rukopis je so dotal jenož Korla Awgust Jenč zajimował (Jenč 1874). Rukopis ma hišće staru wjazbu (hačrunjež by na času było cyły rukopis restawrować) a sćěhowace titlne łopjeno: „Geistliches. / Daß Wendische Gesang / Buch undt Catechismus Mitt / Geistlichen Lieder und Psalmen Allen Lieb / Habern göttlichen Wortes in diese Kirche / und schmeidige Form ein gerichtet / und geschrieben von Martin / Müllern Schulmeistern / in Bluna des Jahrs / Anno Christÿ / 1675". Pismo je zdźěla jara drobne, ćežko čitajomne, z mnohimi poprawjenjemi, nadpisma pak su rjenje kaligrafisce wupyšene. Kniha je podobnje systematisce zapołožena kaž Bartski rukopis – porjad kěrlušow pak so njekryje – z prózdnymi stronami mjez wotdźělemi a ma na kóncu hišće

register, sahacy hač k pismikej J. Něšto stronow je přidatnje nutř położenych, čisłowanje je z wulkeho zdźěła nječitajomne (tohodla wužiwamy paginaciju přez SKA, w cyłku ma rukopis 101 łopjenow[13]). Na někotrych stronach je so Mjertyn Młynk wospjet ze swojim mjenom a z lětom zwěčnił. Porno Bartskemu, Lubijskemu a Łutowskemu rukopisej, kiž su wotpisy do čista, je tu dźěłowy charakter teksta najwočiwidniši. Z mjenom „Jacob" je so zapisał tež hišće naslědnik a to z datumom 15. julija 1708 (ł. 75 r). Dale je naspomnjene, zo je so rukopis 1850 přepodał Maćicy Serbskej. Rěčna forma kěrlušow tutoho rukopisa je jara rozdźělna: Pódla tekstow z přeważnje delnjoserbskim charakterom namakamy tež tajke, w kotrychž měšeja so formy hornjo- a delnjoserbskeho typa.[14] Prašenje, hač wotbłyšćuje so w tutych rozdźělach fakt, kajka předłoha je zakład za wersiju, žada sej hišće dokładniše přepytowanje. Samsne płaći za prašenje, kak daloko pokazuja so w přeważnje delnjoserbskich tekstach wosebitosće lokalneho dialekta.[15] W někotrych padach jewitaj so w Blunjanskich spěwarskich dwaj přełožkaj samsneho kěrluša, wuchadźacej ze wšelakeju předłohow.[16] Nimale na samej sewjernej hranicy Hornjeje Łužicy ležacy Bluń słušeše do Wojerowskeje wosady, dósta pak 1673 swoju filialnu cyrkej (Knauthe, s. 282–283). Wučer Młynk założi sej swój rukopis potajkim runje dwě lěće po tym, zo mějachu Blunjenjo swoju cyrkej. Z wopisanej wotležanosću wjeski móžemy sej wujasnić, zo rukopis njebu zničeny. Čišćane spěwarske su drje so tež w Blunju bórze po wuńdźenju wužiwali.

Zajimawu situaciju přeradźa nam Łutowski rukopis. W Hornjej Łužicy tak skutkowny rozkaz Hornjołužiskich krajnych stawow, zničić wšě dotal wužiwane rukopisne spěwarske, tu njepłaćeše. Łuty, kiž leža jenož něhdźe 5 km zapadnje Čorneho Chołmca, słušachu do Złokomorowskeho knjejstwa a z tutym wot 1448 do Wettinskeje Delnjeje Łužicy a sahachu tuž lětstotki kaž połkupa do Hornjeje Łužicy (Lauta, s. 6). Cyrkwinsce słušachu Łuty pod superintendenturu Wulki Wosyk (Großenhain, Mětšk, s. 75–79). Wosebita knjejstwowa přisłušnosć zawinowa, zo we Łutach 1710 čišćane spěwarske nanuzowane njedóstachu a po starych přełožkach dale spěwachu. Po smjerći fararja Jurja Dumiša da farar Jan Bohusław Bětnar swojemu kantorej stare rukopisne spěwarske wotpisać. Sam titl přeradźi něšto wo jich stawiznach: „Evangelisches Wendisches=Gesang=Buch / Nach / welchem in der Kirchen alhier zu Laudta / pfleget gesungen zu werden und von dem Wohl= / Ehrwürdigen, Großachtbahren und wohlgelahrten / Her. Hern George Kneschcken damahligen / Pfarrern, in Beysein derer Kirch=Vätern und / Schuhlmstr. Martin Bergers von neuen auff= / gesetzet, weil das vorige gleich nach Absterben / des Schuhlmstrs. Peter Kuntzens verlohren gegangen / so geschehen im Jahr 1680. Derer Her. Pfarrern / ihr wendisches Gesang=Buch zu ihrer Bedürffniß ist von / den Faberischen Erben nach Budißin zu mitgenommen / worden, nun aber wiederum, dem Herrn Pfarrn / Her. Johann Ehregott Büttnern und seinen Successoribus / von neuen abgeschrieben Johann Berger, temp. / adhuc ludimoderator Substitus a. c.

---

[13] Tola łopjenu 90 sćěhuje łopjeno bjez paginacije, lećace łopjeno 76 słuša po teksće před łopjeni 74 a 75.

[14] Přir. s. 4 r.: *pſchiſch* pódla *pſchind'o*; *pohanow* pódla *bog*.

[15] Na to by na př. na ł. 5 v. forma *ſchizke* [= *šycke*], ds. *wšykne*, hs. *wšitke* pokazowała, podobnje je to z D. sg. mask. na *-oj* pódla ds. formy na *-oju* (s. 7 r. *Bogu wozoi* [*Bogu wótcoj*]; s. 6 v. *naſchom wozoi Abrahamoiu* [*našom wótcoj Abrahamoju*]).

[16] To přitrjechi za Da Christus geboren war, freuet sich der Engel Schaar (ł. 12 v., 13 r.), Erschienen ist der herrliche Tag (ł. 29 r., 32 v.), Ich dank dir lieber Herre (ł. 85 r., 88 v.), Vom Himmel hoch da komm ich her (11 r., 15 v.).

1752 / et sic porro 1756." Zhonimy potajkim, zo eksistowaštaj w normalnym padźe w kóždej wosadźe dwaj rukopisaj – jedyn wobsedźeše farar a jedyn kantor. We Łutach bě so potajkim 1680 wučerski eksemplar zhubił, a so pod fararjom Jurjom Knježkom (tam 1676–91, přir. Hórnik, s. 23) wot naslědneho wučerja znowa wotpisał. Prěnjotny fararjowy eksemplar bě sej założił Michał Faber, farar we Łutach 1647–1671. Namrěwc, kotryž je sej po wuńdźenju ćišćanych spěwarskich w Hornjej Łužicy po zdaću hižo njetrěbny rukopis wotnjesł, njemóže skoro nichtó druhi być hač jeho wnučk Kryšan Bjedrich Faber (1682–1748), prěni zběrar serbskich knihow.[17] Na zakładźe wučerjoweho eksemplara, kiž bě wotpisk prěnjotneho Faberoweho rukopisa, chcyše nowy farar nětko zaso swój rukopis zhotowjeny měć. Hdyž wobmyslimy, zo mějachu Łutowčenjo mjez tym tola hornjo- a delnjoserbske ćišćane spěwarske na wuběr, nas to trochu zadźiwa.[18] A podkładźene je też, zo wužiwaše předchadźacy farar Jurij Dumiš (tam wot 1741–53 přir. NBS, s. 124) woprawdźe Jana Běmarjowe spěwarske (prěnje wudaće 1733, dalše 1734, 1741, 1744, 1745). Wotpisowar dokumentuje to z tym, zo město kolumny při Běmarjowych přełožkach podawa přispomnjenje „von Hr. Georg Dumischen Pfarrern Loci Anno 1745 eingeführet worden." Na tekstach wobkedźbujemy drobne rěčne wotchilenja wot knižneje předłohi. Hypotetisce móžemy rjec, zo su Łutowčenjo swojeje cyrkwinskeje njewotwisnosće wot Hornjo- a Delnjołužiskich stawow dla, snano pak też jich rěčneje formy dla hišće w druhej połojcy 18. lětstotka wužiwali stare přełožki při spěwanju kěrlušow.

Narěč dźensa přeněmčenych Łutow bě přechodna, najskerje bliska tej, kotruž wopisuje Serbski rěčny atlas (SSA) za dale na sewjeru ležacu Košynu. Tole wobswědčuje Pawoł Wirth, kotryž je Łutowsku narěč w 20/30tych lětach 20. lětstotka hišće přepytować móhł (Wirth 1933–1936). Při tym wšak bě Łutowčanam też susodna, jenož snadnje so rozeznawaca Wojerowska narěč běžna, dokelž chodźachu do Łutowskeje cyrkwje też Hornjołužičenjo z Hóznje, Lipoje a Tornowa kemši. Też wulki dźěl fararjow pochadźeše z Hornjeje Łužicy. Rěč Łutowskich spěwarskich je wo wjele jednotniša hač ta w Blunjanskim rukopisu.[19] Najskerje je tu w dalokej měrje woprawdźe něhdyša Łutowska narěč reprezentowana, kaž móžemy sej ju na zakładźe wot P. Wirtha zezběraneho materiala a přez přirunanje z podaćemi wo susodnej Košynje w SSA zrekonstruować. Tuž su Łutowske spěwarske też za historisku dialektologiju nimoměry zajimawe a ważne a hač dotal podhódnoćene žórło. Z 870 stronami a kompletnym serbskim registrom mamy tu najwobšěrniši z rukopisow, w nim namakamy mnohe prěnjotne přełožki kěrlušow, kotrež su też w ćišćanych spěwarskich, ke kotrymž w druhich hornjoserbskich rukopisach dokładow nimamy. Z Łutowskim rukopisom je so nimo K. A. Jenča dotal jenož M. Hórnik pozaběrał.

Přez zbožowny pad, zo mamy tajku kedźbyhódnu ličbu starych rukopisnych spěwarskich ze wšelakich regionow, zajimuje nas wězo prašenje za pochadom přełožkow. Je při jich kritizowanej rozdźělnosći kóždy farar abo kantor za sebje přełožował? Abo su so wužiwali přełožki susodneje wosady? W kajkej měrje a w kotrej formje su fararjo

---

[17] Přir. NBS, s. 127. Jeho nan Jan Caspar Faber bě farar w Bukowje, rodźeny 1652 we Łutach w Mišnjanskim, dźěše 1693 do Klukša, hdźež 1730 zemrě (Kurzer Entwurf, s. 53).

[18] Hornjoserbske mjeztym w Šěrachowym wudaću z lěta 1755 a delnjoserbske w Ludwiga Willowej *Kleine Sammlung geistreicher Lieder* z lěta 1749.

[19] Znajmjeńša hodźi so to na prěni pohlad a na zakładźe wubranych kěrlušow prajić, z kotrychž bazuje dźěl – wuchadźejo z tekstowych paralelow – na hornjoserbskej a dźěl na delnjoserbskej předłoze.

při přesadźenju kěrluše dotalneje wosady w nowej zawjedli? Přirunujemy-li kěrluše Gregoriusa, Bartskeho a Lubijskeho rukopisa nadpadnje nam, zo su sej jara podobne. Wězo su tu wotchilenja: přestajenja słowow, druhdy cyle druhi započatk, druhe wotpowědniki za němske słowa, rěčne wotchilenja atd. Zhromadny pochad ze samsneho, staršeho žórła pak njeda so zapřeć. Tute najskerje ze 16. lětstotka pochadźace přełožki njerozšěrjachu so jenož wokoło Budyšina, ale pućowachu tež do srjedźneje Łužicy a buchu, kaž móžemy to na Łutowskich spěwarskich widźeć, w běhu lětdźesatkow lokalnemu dialektej přiměrjene. Zo w srjedźnej Łužicy pak nimo wočakowanych hornjoserbskich husto tež delnjoserbske předłohi wužiwachu a připodobnjachu, njesmělo nas přejara překwapić. Delnja Łužica bě w 16. lětstotku na polu serbskeho pismowstwa prosće dale wuwita, měješe prjedy hač Hornja Łužica za mnohe reformaciske kěrluše swoje přełožki. Wosebje z Mollerowymi knižnymi spěwarskimi mějachu Delni Serbja hižo 1574 přebasnjenja woprawdźiteje poetiskeje kwality a teologiskeje spušćomnosće.[20] Hačrunjež so wone, hłownje drje z politiskich přičin, wot wjetšiny Delnjołužiskich wosadow přiwzali njejsu, je zajimawe, zo namakamy někotre přebasnjenja z Molleroweje knihi na př. we Łutowskim rukopisu. Hišće bóle nas překwapi, zo nadeńdźemy je tež w Hornjej Łužicy. W Bartskim rukopisu mamy znajmjeńša pjeć přikładow přebasnjenja Molleroweje delnjoserbskeje wumělskeje formy do hornjoserbšćiny: Su to teksty *Ach Gott von Himmel sieh darein*[21], *Allein zu dir Herr Jesu Christ*, *Des heilgen Geistes reiche Gnad*, *Es spricht der Unweisen Mund wohl*, *O Gott Vater in Ewigkeit*.[22] Widźimy tu dotal njeznaty dokład za rozšěrjenosć a přikładowu funkciju prěnjeje serbskeje knihi. Jedne z móžnych wujasnjenjow za jeje tak daloko sahacy wliw je fakt, zo skutkowachu w 16. a 17. lětstotku w hornjołužiskich wosadach rjad fararjow, pochadźacych z Delnjeje Łužicy. Rukopisne spěwarske wotkrywaja nam tu takle dotal njeznatu přełožowarsku tradiciju, zasypanu přez nowe přebasnjenja w ćišćanych Spěwarskich 1710.

Rozeznawamy w rukopisach a) prěnjotne přebasnjenja, druhdy přez špatne wotpisowanje abo njedorozumjenje tež skomolene[23], druhdy pak w běhu časa abo w procesu dialektalneje adaptacije so hakle prawje k spěwajomnosći wuwiwace, b) přenjesenja Mollerowych přebasnjenjow a hišće c) přebasnjenja z druheje połojcy 17. lětstotka, kotrež so tež při dobrej poetiskej kwaliće přeco do ćišćanych spěwarskich njepřewzachu.

---

[20] E. Siatkowska zwěsći na zakładźe přirunanja přełožkow kěrluša *Christ lag in Todes Banden* pola Mollera a Gregoriusa D: „Na zakończenie warto podkreślić wysoki kunszt translatorski obydwu tłumaczy, zwłaszcza Mollera, którego tekst, w niektórych miejscach, przewyższa Lutra [...]. Teksty ich to perełki szesnastowiecznego piśmiennictwa europejskiego." (Siatkowska 1997, s. 222).

[21] Forma tutoho kěrluša w Bartskich spěwarskich je dobry přikład za nimale posłowne přewzaće Molleroweho teksta do hornjoserbšćiny.

[22] Siatkowska 1999 (wosebje s. 51) staja tež Gregoriusowy hornjoserbski přełožk kěrluša *Christus, der uns selig macht* do tradicije Mollerowych přełožkow, podobnosće pak njejsu zdawna tak přeswědčace kaž při horjeka mjenowanych pjeć kěrlušach.

[23] Mała pokazka z dweju tu předstajeneju rukopisow njech znazorni, zo móžachu rěčne skomolenja druhdy samo njesłyšane teologiske zmylki naparać. Tak čitamy w Lubijskim rukopisu na s. 26: *O Trożtaro Dúchu ſwatÿ, / nam Kwosbożenu datÿ / Pomhaÿ smoczÿ Satanskei ſchim, / pżes Christa Wemożenÿm.* W Bartskim rukopisu pak rěka na s. 247: *O Troſchtaro Dúcho Swatè / Nam Kwoſbożenú datè / Pomhaÿ Smozú* [sic!] *ſdiablowskeÿ ſchèm / pſeſs CHRISTA wèmożenè.*

Wudawaćeljo Spěwarskich 1710, kotřiž w předsłowje swoju poetiku a postupowanje wopisuja, přiznaja: „Damit man wissen könne, wie weit unsre neue revidierte Version von den alten abweiche, so haben wir ein paar alte Oster-Lieder meistens nach der alten Version gelassen, welche wir fast für die besten angesehen" (s. [IX]). Woprawdźe runaja so, wot drobnych korekturow wothladajo, kěrluše *Gelobt sei Gott im höchsten Thron, Freu dich, du ganze Christenheit, Also heilig ist der Tag*[24] (wot wudawaćelow njemjenowany) w Spěwarskich 1710 swojim předłoham w Bartskim rukopisu (s. 162, 167, 184). Hišće dalše, wot wudawaćelow njemjenowane kěrluše přewzachu so cyle abo znajmjeńša po połojcy z rukopisnych předłohow: *Da Christus geboren war, freuet sich der Engel Schaar, Nun laßt uns Gott dem Herren* a *Wo soll ich fliehen hin* (s. 33, 578, 336 w Bartskim rukopisu). Naposledk mjenowanej tekstaj Bartskeho rukopisa njejstej wot prěnjeho zapisowarja a jewitej jasnje korektniše dodźerženje ryma a rytma hač druhe přełožki.[25] Wostanje hypoteza, hač njejedna so tu wo dalšej tekstaj hižo naspomnjeneho Jurja Šěrca. Skónčnje su wudawaćeljo přewzali hišće kěrluš *Du Friede-Fürst, Herr Jesu Christ*, tutón pak nic z rukopisneje tradicije, ale wony druhi anonymny, ale prawdźepodobnje wot Michała Frencla samoho zdokonjany přełožk.[26]

Tu předstajene přełožerske tradicije pokazuja, zo njeběchu wšě wot wudawaćelow ćišćanych Spěwarskich 1710 zaćisnjene starše přełožki jenak klacate, zo njeby wo nje škoda było. Byrnjež zrědka, namakamy w prěnjotnych přełožkach samo městna za dokładniše abo lěpše přebasnjenja hač w knižnych spěwarskich. Ota Wićaz je na př. při kěrlušu *Allein Gott in der Höh sei Ehr* tajke přez lětstotki potom zachowane skepsanje našmórnył.[27]

2. Wo rěči hornjoserbskich spěwarskich ze 17. lětstotka

Nadrobniša rěčna analyza wobmjezuje so w tutym přinošku na prawe hornjoserbske teksty. W srjedźišću steji jako najwobšěrniši rukopis ze 17. lětstotka „Bartski" rukopis (A). Rukopis Gregoriusa (Gr.) a Lubijski rukopis (D) so w někotrych prašenjach přirunujetaj. Za zaměry předležaceho nastawka njeje so móhła přewjesć rěčna analyza cyłeho pomnika, systematisce su so přepytowali prěnje 25 kěrlušow rukopisa (hač do s. 72)[28], dale kěrlušej, kotrejž staj wozjewjenej pola K. A. Jenča (*Ein feste Burg* a *Vom*

---

[24] Pasažu *Und den leidigen Teufel darin band*, nadeńdźemy pola Gregoriusa a w Bartskim rukopisu přełoženy ze zajimawym: *a teho złeho Lučibara zwjazał.* W druhich kěrlušach přełožowarskich tradicijach wužiwachu so wurazy *zły duch* (tak při tutym kěrlušu pola Mollera a we Łutowskich spěwarskich), *djaboł, čert* abo *satan* jako pomjenowanje za tule bytosć.

[25] Zawěsće starše předłohi namakamy za *Nun laßt uns Gott dem Herren* w Blunjanskim (ł. 90[d]) a we Łutowskim rukopisu (s. 631), za *Wo soll ich fliehen hin* w Blunjanskich spěwarskich na ł. 81 v., Lubijski rukopis dźerži so tu wersije w Bartskich spěwarskich.

[26] Přir. Frentzel 1688, s. 133. Tutón kěrluš (Spěwarske 1710 s. 558) namakamy w podobnej formje w Bartskich a Łutowskich (s. 487, 426) a w hinašej w Blunjanskich spěwarskich (ł. 65r).

[27] Z delnjoserbskeho přełožka wjerša *All Fehd hat nun ein Ende* jako *Wša grozba kónc je wzeła* wotwodźuje Wićaz 1930 (s. 39.), zo je so tež w Hornjej Łužicy něhdy spěwało *Wša hrózba kónc je wzała.* Wot 1710 jewi pak so w ewangelskich spěwarskich jenož hišće *Wša skóržba kónc je wzała.* Bartski, Blunjanski, Lubijski a Łutowski rukopis wopodstatnjeja Wićazowu hypotezu.

[28] Tutón dźěl korpusa je so statistisce wuhódnoćił a je z tym zakład kwantitatiwnych wuprajenjow.

Himmel hoch, da komm ich her), kěrluše, kotrež su tež w rukopisu Gregoriusa kaž tež te, kotrež maja poměrnje kompletny wotpowědnik w Lubijskim rukopisu, dalše dźěle rukopisa su so jenož za někotrymi formami přehladali.[29] Nimo toho předstajeja so tu dla wobmjezowaneho wobjima předležaceho nastawka jenož wubrane rěčne zjawy, předewšěm tajke, kotrež móhli za časowe abo dialektalne zarjadowanje teksta ważne być.

Wo rěči rukopisa A pisa K. A. Jenč (s. 49), zo je „z dźěla lubijska a z dźěla mužakowska", nimo toho mjenuje někotre wosebitosće hišće poměrnje njesystematiskeho prawopisa a naliči rjad „grammatiskich twórbow" a „zajimawych słowow" bjez blišeho wujasnjenja. Muka 1891 (s. 13) ma tutón rukopis na zakładze jeho pochada (přir. přisp. 11) za pomnik sewjerowuchodneho holanskeho dialekta. Schuster-Šewc 1967 (s. 88) pak přirjaduje tekst na zakładze wot K. A. Jenča wozjewjeneje pokazki k Lubijskemu resp. hórskemu dialektej, kotryž je po jeho měnjenju něhdy hač do susodstwa Barta sahał, a mjenuje rjad z wjetšeho dźěla fonetiskich wosebitosćow, kotrež za to rěča. Z prawom njepisa Schuster-Šewc hižo wo „Mužakowskich" zjawach – wšě zjawy, kotrež ma tekst zhromadne z dźensnišim Mužakowskim dialektom (resp. je měł z tutym dialektom w poslednjej štwórćinje 19. lětstotka, přir. J. E. Wjelan 1876) su znate tež z druhich hornjoserbskich pomnikow ewangelskeje proweniency ze 16. a 17. lětstotka.

2.1. Prawopis

Wo prawopisu rukopisa A zwěsća K. A. Jenč, zo wustupuja „hižo někotre serbske pismiki, kaž: *ʒ*[30], *cʒ, dʒ, ė*" kaž tež, zo jewi so w nim hišće „wjele njewěstosćow". Tute posudźowanje móžemy potwjerdźić, štož njech někotre přikłady pokazaja:

- Njejewi so hišće žana konsekwentna zasada signalizowanja mjechkosće konsonanta, druhdy namakamy tu *i* po konsonanće: *wott Rania, miaſso, wott miackſchitz, Nėbio*, sporadisce jewi so *ä* za *a* po mjechkim konsonanće (*Swäſall* [*zwjazał*], *Rähne* [*rjane*]), zwjetša wšak wostanje mjechkosć njewoznamjenjena: *Rane* [*rjane*], *Snebeſs, Kneżne, weſsele, Swett, peluschka, waczi* [*wjatši*], *Mooro*.
- Samsny pismik steji za wšelake zwuki: *ė* = *e*, *ě*, *y* (*dele, nėmża, na Swėczi, Iedėn, Sėlna*); *ÿ* = *i, j, y* (*Derbÿ, Witaÿ, Slÿ Duch*); *s* = *s, z* (*Sėlna, Slÿ Duch*) atd.
- Samsny zwuk so pisa na wšelake wašnje: *y* = *e, ė, ü, i, ÿ* (*Tech, Samech, Iedėn, Sėlna, bütz, bitcż, Slÿ Duch*); *ě* = *e, ė, i* (*rechow, Swėczi, spiwaz*), *ž* = *ż, z, sch, s* (*Kneżne, leizi, Schida* [*žida*], *Slobach* [*žłobach*]); *č*/*ć* = *cż, tcż, tz, tcz, cz, c, tſch* (*Sweczicż, Skonczanÿ, tczma, Tczeſcż, Kwitznemu, witcznoſczÿ, pretcz, czinimÿ, dżeczo, Sweciz, Kwopſwecenu, Retſchal*)

Tuta njekonsekwenca poćežuje zdźěla posudźowanje fonetiskich zjawow. Schuster-Šewc 1967 skedźbnja na to, zo so infinitiwna kóncowka zdźěla pisa *tz, z, tc*, štož interpretuje wón jako reprezentaciju zwuka *c* – dźensa wustupuja tajke infinitiwy w sewjerowuchodnym holanskim dialekće (Krjebja, Mikow). Tuta infinitiwna kóncowka *-c'* je móhła, tak pisa Schuster-Šewc, něhdy dale do Budyskeho dialekta sahać, snano pak je tež jenož dale na juhu wuchodneje periferije serbskorěčneho teritorija, w dźensa přeněmčenych kónčinach wustupowała. Při tym wšak su zapisy jako *tz* (na př. *proſitz*)

---

[29] Přepytowane kěrluše su wšo teksty staršcho dźěla rukopisa, hlej horjeka.

[30] Pódla *ʒ*, kotrež jewi so samostatnje abo w digrafje *dʒ*, mamy w rukopisu digraf *cʒ*, w předležacym nastawku pisamy jednorosće dla *ż* a *cż*.

jako dopokaz za tutu wosebitosć w infinitiwje problematiske, dokelž reprezentuje tutón digraf tež *ć/č* (na př. */potzatka*), tež zapisy infinitiwneje kóncowki jako *-c* (na př. *dzerzac*), kotruž Schuster-Šewc dla wobmjezowanosće jemu w Jenčowym wozjewjenju k dispoziciji stejaceho dźěla rukopisa njeznaje, njejsu jasna reprezentacija infinitiwa na *-c* (přir. zapis *Sweciz = swěćiš*). Jasny dopokaz za wustupowanje infinitiwow na *-c* pak su zapisy typa *hottowaz* a *cžinitc*, dokelž pismik *z* a digraf *tc* w našim rukopisu hewak ženje za *ć/č* njestejitaj.

Na zakładże nam předležaceho wjetšeho tekstoweho korpusa je nětko wjele dokładniša rěčna charakteristika možna, hač podawa ju Schuster-Šewc.

2.2. Fonetika

• W cyłym přepytowanym teksće je twjerde *l* zachowane a zapisuje so z jara wulkej konsekwencu jako *l* resp. *ll*. Jenički možny přikład za labializaciju *l>w* je zapis *Khoftani* (*chłostani*), tola runje za tute słowo su podobne zapisy też z druhich rěčnych pomnikow znate, w kotrychž knježi hewak wurěkowanje jako *l*, HEW mjenuje za hornjoserbšćinu Michała Frencla (*kostacz*) a z delnjoserbšćiny samo Wolfenbüttelski psalter ze 16. lětstotka (*pochostajo*). Tuž je runje w tutym słowje też možne wupadnjenje *l* hižo před přechodom *l > w*. Labializacija wurěkowanja twjerdeho *l* bě wokoło Budyšina kónc 17. lětstotka hižo přewjedźena.[31] Jeli wuchadźamy z toho, zo móhł rukopis z Barta (hlej horjeka) pochadźeć, móhło zachowanje twjerdeho *l* na jeho nastaće daloko před kóncom 17. lětstotka pokazować. Dokelž pak sahaše Bartska wosada chětro daloko na sewjerowuchod (hač do Wukrančic), móže so też wo tehdy płaćace[32], wot Budyskeho dialekta so wotchilace dialektalne znamjo jednać.

• Přechod *ch > k*^{h} na spočatku morfema njeje w rukopisu hišće konsekwentny, w statistisce wuhódnoćenym dźěłu rukopisa mamy 21 zapisow jako *ch*, 8 zapisow jako *k* a 2 jako *kh*, někajka prawidłowność hladajo na poziciju před wokalom a sonorom[33] so spóznać njehodźi. Spočatk změny *ch>k* datuje so najpozdźišo na spočatk 17. lětstotka, hižo pola Warichiusa namaka so zapis *krobli* (přir. Michałk 1979, s. 194), w Budyskim dialekće pak bě wona spočatk 18. lětstotka najskerje hižo połnje přesadźena, kaž pokazuje ortografiski uzus (zasadnje *k*) w Bibliji 1728.

• W přepytowanym wurězku jewi so dosć husto (24x) *h* před sonorom, hdźež předleži etymologisce **g* (na př. *hrechi, hladafch*), tola husto (12x) je wone też wuwostajene (*rechi, poladal*) a nimo toho pisa so (15x) *h* tu też bjez tajkeje etymologiskeje motiwacije (*mehr, hluda* [*měr, luda*]). Podobne poměry konstatuje H. Schuster-Šewc pola Michała Frencla (Frentzel 1688, Einleitung, s. 35) a konkluduje z toho, zo bě spirantiske wurěkowanje *h* před sonorom tehdy hišće zachowane. To pak so po našim měnjenju na tutym zakładże dopokazać njehodźi.

• Změna *ẃ > j* njeje w přepytowanym korpusu hišće konsekwentnje přewjedźena, wo čimž swědča na př. zapisy *prawÿ* [*praji*], *Stawitz* [*stajić*], *Staweni* [*stajeni*], *woſtawÿ* [*wostaji*], jewi pak so też zapis *Kreÿ* a hyperkorektne *Satawėnė* [*zatajene*]. Tuta změna

---

[31] Přir. formulaciju w zawodźe k Epistlam a Ewangelijam 1695: „Doch wo der Dialectus mit dem W gebräuchlich ist/ alß in und umb Budißin [...]".

[32] Džensa słušeja Wukrančicy (SSA, dypk 117) k teritorijej ze změnu *l < w*.

[33] Wo rozdźělach wuwića w pozicijach tuteju typow přir. G. Schaarschmidt 1998, s. 122–124.

je proces 17. lětstotka, pola Warichiusa hišće njewobswědčeny, pola Michała Frencla hišće njedokónčeny (přir. Frentzel 1688, Einleitung, s. 36).

• Wo stawje procesa za dźensniši Budyski a Lubijski dialekt charakteristiskeje asimilacije konsonantiskeje skupiny *sć* > *sc*/*st* njeje dla njekonsekwencow w prawopisu jednorje rozsudźić. W přepytowanym dźělu rukopisa je 76 wěstych přikładow za njeasimilowane *sć* (zapisy typa *Dowetcżnoſcżÿ, hlupoſcżÿ, wernoſcżÿ*). Je pak tež 14 přikładow, kotrež móža hižo asimilaciju > sc' reprezentować, kotrež pak njejsu hladajo na chětro njekonsekwentny prawopis spušćomne dopokazy: sekwenca *scz* by so na te wašnje 8x jako *sc'* interpretowała (*hoſcz, neiſcze*), tola sekwenca *cz* reprezentuje w 13 hinašich padach bjez kóždeho dwěla zwuk *č* (najskerje pisar tu jednorje diakritikon zabył). Tež zapisy typa *ſc* (6x, na př. *Kſchefciani, mlodoſci*) njewotpowěduja cyle bjezdwělnje wuřěkowanju typa *sc'*, wšak su tež registrowane přikłady (5), hdźež ma so *c* jako zwuk *č* čitać. Zapisy, kiž bychu so jako *st* < *sć* interpretować hodźeli (kaž namakaja so zdźěla pola M. Frencla (*k(r)schestjan, wjstje*, přir. Frentzel 1688, Einleitung, s. 35) so scyła njejewja. To móže na to pokazować, zo měł so rukopis skerje Budyskemu, hač Lubijskemu dialektej přirjadować, chiba zo pokazuje na jeho starobu.

• Wokal *a* je mjez mjechkimaj konsonantomaj w bazisowych a fleksiskich morfemach konsekwentnje zachowany (*pschaiu, So Siawÿ, pokuczacż, Kralamÿ*). Wuwzaće je w přepytowanym korpusu jenož forma *hleÿ* (6x pódla jónu wustupowaceho *hlaÿ*); runje za tutón přikład pak njeje, hladajo na ds. formy *lej, lěj* bjez *g* (Muka 1911–26), etymologija jako skrótšenje z *hladaj* cyle bjezdwělna (přir. HEW, s. 293). Dźensa je *a* mjez mjechkimaj konsonantomaj konsekwentnje zachowane w dźělu přechodnych dialektow (bjez Wojerowskeho) a we Wochožanskim dialekće (přir. SSA 13, s. 18–22).[34] Innowacija je so w druhej połojcy 17. lětstotka rozšěrjała, pola Warichiusa 1595 a Martinija 1627 wona hišće njewustupuje (přir. G. Schaarschmidt 1998, s. 139), pola M. Frencla pak so hižo pódla prěnjotnych formow jewi, a to samo hižo w fleksiskich morfemach kaž w *choroſczemi* (přir. Frentzel 1688, Einleitung, s. 30). Konsekwenca zachowanja *a* mjez mjechkimaj konsonantomaj w Bartskim rukopisu pokazuje potajkim zaso na to, zo ma so wón do prěnjeje połojcy 17. lětstotka datować.

• Změna njeakcentowaneho wuzwukoweho *ě* > *i* w rjedźe morfologiskich formow njeje w Bartskim rukopisu konsekwentna, pódla přewažowacych formow na *-i* w N. sg. werbalnych substantiwow, w L. sg. mask./ neutr./ fem. (*ziwenj, wetem žlobÿ, twem Kraleſtwÿ, wěſwoÿ wutrobÿ*) a D. sg. fem. (*Kteÿ pokuczÿ*) jewja so tež – rědšo – formy z kóncowku *-e* (*žiwenne, twoÿm mehre, praweÿ were, Kſłużbe*). Pola adwerbialnych formow adjektiwow a adwerbow pak přewažuje *-e* porno *-i* (*wetżne, hore* pódla *prawÿ, horÿ*). Tole někak wotpowěduje poměram pola M. Frencla 1670 (přir. Stone 1997, s. 92). Helmut Jenč (Jentsch 1980, s. 32) je pokazał, zo njehodźi so teza wo kóncowce *-i* w tutych padach jako znamjo hórskeje narěče dźeržeć. Wustupowanje *-i* w tutych padach pak na kóždy pad dosaha jako dopokaz, zo njemóžemy naš tekst teritorialnje zarjadować do dialektow, kotrež maja hišće dźensa jenož *-e* w tutej poziciji.

• Labiowelarizacija *y* > *u*/*ó*/*o* pokazuje w Bartskim rukopisu jara zažny wuwićowy stadij (přir. Michałk 1964). Prefiks **vy-* wustupuje přewažnje hišće w njelabializowanej formje (16:10, na př. *wemożene, Swichoda*), hdyž so labializuje, zwjetša jako *wy-* > *wo-* abo *wó-* (*woſwolěnė*), jónu *wy-* > *wu-* (*wuſwolene*). Labiowelarizacija potrjechi w zasa-

[34] Tole drje je jedyn z tych zjawow, kotrež su K. A. Jenča zawjedli k měnjenju, zo jewja so w rukopisu znamjenja Mužakowskeho dialekta.

dźe jenož *y/e* po labialu *w*, nic po *p, b, m* (*ie domach petal, bedliczÿ, pomeſlenom*)[35], štož jewi so hižo pola Ludovicija, Abrahama Frencla, Mateja. To je dalši argument za to, tekst do prěnjeje połojcy 17. lětstotka datować.

• Archaizmy su tež husto pódla redukowanych formow typa *wülkeÿ* wustupowace njeredukowane formy kaž *wulikeie, towariſch, wüllicka*. Za leksem *wulki* podawa Jentsch 1980 (s. 31) za wšě wot njeho přepytowane hs. teksty 16. a 17. lětstotka zredukowane formy (zdźěla *wělki/wilki*, zdźěla *wulki/wólki*), pozdźišo (Jentsch 1999, s. 131) skedźbnja wón nimo toho na formu *wjeliki* pola Abrahama Frencla. Zo njedyrbi so wo ds. wliw jednać, hodźi so z toho sćěhować, zo wustupuje tež rjad fleksiskich kóncowkow w njeredukowanej formje (D. sg. mask. *-ewi* pódla rědšeho *-ej*, přir. *Bamżewÿ, wotcewÿ, Senewÿ* pódla *K hèrodaſsèi*, I. sg. fem. adjektiwow *-eju*, G. du. substantiwow na *-owu*).

• Zasadnje wužiwa so innowacija *so* (< **sę*), ženje forma *se*, kotraž jewi so pola M. Frencla a přewažuje pola A. Frencla jako archaizm južneje periferije (přir. Stone 1997, s. 91), to rěči zaso za dale sewjernišu lokalizaciju narěče rukopisa.

2.3. Morfologija

• Najnadpadniši, ale poměrnje zrědka wobswědčeny morfologiski archaizm je wuwićowy staw dualowych formow: Namakamy w nim hišće formy D./I./L. du. w substantiwiskej a adjektiwno-pronominalnej deklinaciji bjez rozšěrjaceho dualoweho znamjenja *-j* (*Sruckoma, S dwèma poſloma, gÿma*), kompletnu z **u*-zdónkow rozšěrjenu kóncowku G. du. substantiwow *-owu* (*Sloſcznickowu, ruckowu, Iandżelowu*), tola w N. du. je so „dualowe *j*“ hižo pola adjektiwow, substantiwow, pronomenow a numeralow na maskulina rozšěriło (*lubaÿ Iandżelaÿ, dwaÿ mużaÿ*). Podobny staw kodifikuje gramatika Ludovicija, nastata před lětom 1673, a podobny staw konstatuje H. Schuster-Šewc za starše spisy Michała Frencla (Frentzel 1688, Einleitung, s. 37 sć.).

• W deklinaciji adjektiwow a pronomenow nadpadnje nimale konsekwentne wužiwanje njeredukowaneje kóncowki I. sg. femininow *-eju* (9 přikładow, na př. *Steiu Smerczu, Sneiu, Swerneiu wutrobu*), redukowane *-ej* mamy w statistisce přepytowanym korpusu jenož jónu (*Swefseleÿ wuttrobu*). Kóncowka *-eju* jewi so na př. pola Warichiusa (pódla *-ej*) a Martinija, mjeztym zo Ludovici jenož hišće *-ej* kodifikuje. W pojednanju wo rěči Michała Frencla H. Schuster-Šewc (Frentzel 1688, Einleitung) *-eju* njeregistruje, tuž drje móžemy za to měć, zo wón tutu kóncowku njewužiwaše, samsne drje płaći tež za M. Frencloweho rowjenka Jana Cichoriusa (přir. Šewc 1995). Tuta forma je potajkim dalši sylny argument za datowanje Bartskeho rukopisa do 1. połojcy 17. lětstotka.

• Do L. sg. mask./neutr. adjektiwow je so w Bartskim rukopisu hižo kóncowka *-im/ -ym* zadobyła (*twoÿm mehre, Tem Nebefckim żiwenu, Naſchim Khudem maiſsu* [sic!] *a Krwÿ, Wetem Bohżim narodzÿ, we naſchim hubenſtwÿ, tem roſtockim Slobÿ, po twem Boiſckim Slowÿ*), njeje pak z deklinacije pronomenow z mjechkim zdónkom pochadźacu formu *-em* resp. pola dźěla pronomenow *-om* najskerje hišće cyle wutłóčiła, kaž pokazujetej sćěhowacej formje z kóncowku *-em* po mjechkim konsonanće resp. po welaru: *Po Bohzem Slubenu* a *na Suchem Sene*. Formy z *-em* po twjerdym konsonanće kaž *We Kraſnem weſselu* dyrbja so hladajo na wužiwanje pismika *e* tež za zwuk *y* najskerje jako zapisy kóncowki *-ym* interpretować.

---

[35] Jeničke zwěsćene wuwzaće je forma *Moiaſche*. Přikład *butcż* (z *y>u*! po *b*) je na tutym pozadku dwělomny, może so wo pisanski zmylk jednać.

• Zajimawy archaizm je wustupowanje někotrych formow nominalneje deklinacije adjektiwa (*Marien ziwot, Ja bèch Swaſan a Sapluwan, Ja bèch hanèn â Krudowanè*). Muka 1891 znaje tajke formy hišće z Blunjanskich spěwarskich (*sudźon*) a z Budyskeje přisahi (*napominan*). Jeli njejedna so wo bohemizm, su tež tute formy znamjo staroby teksta.

• Pola pronomenow nadpadnu zachowane za hornjoserbšćinu archaiske formy D. sg. wosobowych pronomenow *tebe, sebe* pódla přewažowaceho *tebÿ, sebÿ*. Jenož stare formy *mnje, tebje, sebje* podawa na zakładże tehdyšeho Kulowskeho dialekta Ticin w swojej gramatice (1679). Ale tež pola M. Frencla (Frentzel 1688) a jeho syna Eliasa (přir. Schuster-Šewc 1967, s. 135) wustupuje w 1. wosobje datiw *ke mnje*, a pola Warichiusa čitamy „*nech sebe* [...] *prawi ruce saudaitai*".

• W G. sg. fem. substantiwow z mjechkim wuzwukom jewi so w rukopisu pódla rědšo wustupowaceje formy na *-e* přewažnje kóncowka *-i* (*dohelÿ, Scheie czefczÿ, Marie maczerÿ* pódla *Steje hele*). Kóncowka *-i* pódla *-e* w tutym kazusu pola mjenowanych substantiwow wustupuje w hs. teritoriju dźensa hišće w někotrych narěčach na južnej periferiji. SSA 11 (s. 127, 131) wobhladuje G. sg. na *-i* w tutych dialektach pola substantiwow něhdyšeje deklinacije **ja*-zdónkow (leksemy kaž *zemja, hela*) jako kontinuant prěnjotneje formy na **-ě* (po změnje *ě* > *i*, přir. horjeka), pola substantiwow něhdyšeje **i*-deklinacije (na př. *kósć, myš*) pak interpretuje so kóncowka *-i* jako z **ja*-deklinacije přenjesena, potajkim jako innowacija. Wustupowanje kóncowki *-e* w G. sg. fem. substantiwow z mjechkim zdónkom w samsnych narěčach a tež w druhich hs. dialektach, w kotrychž knježi hewak změna *ě*>*i*, wujasnja so w SSA jako sćěh ekspansije kóncowki **-e* z něhdyšeje deklinacije substantiwow z konsonantiskim zdónkom. Je pak tež druha interpretacija móžna: zo wujasnimy kóncowku *-i* pola substantiwow **i*-deklinacije jako archaizm, mjenujcy jako kontinuant prěnjotneje kóncowki *-i* w tutej deklinaciji. Za to rěči jeje dźensa hišće płaćaca wyša frekwenca pola substantiwow stareje **i*-deklinacije w přirunanju z tymi stareje **ja*-deklinacije (přir. SSA 11, s. 127–136). W přepytowanym korpusu Bartskeho rukopisa njejewi so ani jenička forma G. sg. substantiwa **i*-deklinacije na *-e*, za to 19 formow z kóncowku *-i*. Pola substantiwow **ja*-deklinacije je w našim rukopisu podobnje kaž w mjenowanych dźensnišich južnych hs. narěčach (Njeznarowy, Dažin, Rozwodecy): Kóncowce *-e* a *-i* konkurujetej a wustupujetej w někak samsnej frekwency (w přepytowanym teksće 4x *-e* : 3x *-i*). Kóncowka *-i* je so tež do něhdyšeje konsonantiskeje deklinacije zadobyła (přir. zapis *Marie maczerÿ*), samsny fakt je tež z dźensnišeho Rozwodečanskeho dialekta znaty (přir. H. Jentsch 1980, s. 80 *wot solotwi* pódla *s cyrkwe*, s. 89 *maćeri/maćerje*). Bjezwuwzaćnosć G. sg. na *-i* pola substantiwow **i*-deklinacije w Bartskim rukopisu by při tajkej interpretaciji tež zaso na nahladnu starobu teksta pokazowała (hižo pola M. Frencla je ekspansija kóncowki *-e* do **i*- deklinacije dokładźena, přir. Frentzel 1688, Einleitung, s. 30, na př.: *do lodże*).

• Pola werbow nadpadnje bjezwuwzaćne wužiwanje wosoboweje kóncowki *-u* w 1. wos. sg. prez. w *e*- a najskerje tež w *i*-konjugaciji[36] (*du, neſsu, zu, możu*, za *i*-konjugaciju faluja přikłady). W spisach M. Frencla namakaja so formy na *-m* w *i*-konjugaciji (přir. Frentzel 1688, Einleitung, s. 40: *poruczim*, SSA 12, s. 258: *prosym*, NT 1706 tež *prawim*) a Matthaei preferuje je w swojej gramatice (1721) we wšěch konju-

[36] Innowacija – mjenujcy kóncowka *-m* – je dźensa w *i*-konjugaciji sylnišo rozšěrjena, tuž móžemy za to měć, zo je so proces tu započał a hakle pozdźišo na *e*-konjugaciju rozšěrił.

gacijach. Też falowanje tuteje innowacije rěči za zarjadowanje Bartskeho rukopisa před Frenclowej dobu.

• Z *i*-konjugacije pochadźaca kóncowka 3. wos. pl. prez. njeje so w rěči Bartskeho rukopisa zdawna hišće tak do druhich konjugacijow rozšěriła, kaž na př. pola M. Frencla (přir. Frentzel 1688, Einleitung, s. 40): Wot werbow *e-* a *a*-konjugacije w tutej formje maja 19 kóncowku *-u* (na př. *Snaiu, pſchaiu, Kridnu, pſchidu, budu, Spiwaiu, Raduiu* atd.), za kóncowku *-a* njejsu z *a*-konjugacije žane dokłady, z *e*-konjugacije sćěhowace: *nèmża, budza* (5x), *poindza*. Tola runje pola tutych werbow jewi so kóncowka *-a* w hs. pismowstwje hižo jara zahe. Pola werba *móc* je so prěnjotna forma **mohu* hižo w předpismowej dobje přez *móža* narunała, formje *budźa* a *póńdźa* jewitej so też hižo pola Swětlika (přir. Werner 1996, s. 110 sl.), pola kotrehož njeje hewak ekspansija kóncowki *-a* w 3. wos pl. w *e/o-* a *a*-konjugaciji hišće dawno tak daloko pokročena kaž w M. Frenclowych a druhich ewangelskich spisach tutoho časa.[37] Za to pak staj w Bartskim rukopisu hižo dwaj přikładaj za nowu rozšěrjenu kóncowku *-eja* (*cżiſsneia, nèwoſtaneia*).

• Werby ze sufiksom **-nǫ-*, dźensa w hornjoserbšćinje *-ny-*, wustupuja kaž w druhich hs. pomnikach 16. a 17. lětstotka zasadnje z formu *-nu-*, na př.: *Stanucż, So Sminuchu, Tcżiſnuz*. Tajkich přikładow je w statistisce přepytowanym dźělu teksta sydom.

• Pola transgresiwow njewustupuja w Bartskim rukopisu docyła žane přikłady z dźensa w hs. spisownej rěči a dialektach knježacej kóncowku *-o*, za to je jich 7 z kóncowku *-ucy* (*Skaczuce, Snaiuce, Kwaluce, Modluce, prawuce, hleiżuce, Spewaiuce* a *Spiwaice*). Interpretacija tutoho fakta je jara komplikowana a njehodźi so tu skrótka předstajić (přir. SSA 12, s. 309–314), starše rěčne pomniki njejsu za transgresiwami přeslědźene. Nadpadnje archaiska za hornjoserbšćinu je njekontrahowana forma *Spewaiuce*, podobnje je to z transgresiwami na *-ucy* pola werbow *e*-konjugacije. Za konstrukciju z participom prezensa namaka so přikład *horaza Swèza*.

• W infinitiwje je pódla přewažowaceje kóncowki *-ć* nimo horjeka hižo diskutowaneho *-c* też něšto razow kóncowka *-ći* zastupjena (*weſcżÿ, pſchidzÿ, wucżiczÿ, bedliczÿ, Shoniczÿ*). Wona je dźensa hišće w Kulowskim dialekće znata (hižo Ticin 1679 ju za tutón dialekt wobswědča), bě pak kónc 17. lětstotka w hornjoserbšćinje dale rozšěrjena, kaž pokazuje přikład *pohladaczi* pola M. Frencla (Frentzel 1688, Einleitung, s. 40). Ze staršeje delnjoserbšćiny podawa ju Muka 1891 (s. 533) za Megisera, Mollerusa, Tharaeusa a Chojnana, a na zakładźe swojich naprašowanjow wobswědča Muka (też tam) infinitiwnu kóncowku *-ći* kónc 19. lětstotka hišće za srjedźny namjezny dialekt (k njemu słuša na př. Bluń) a „wokoło Rakec".

• Nimo toho dyrbja so mjenować leksikalisce wjazane morfologiske archaizmy: sprěnja 3. wos. pl. prez werba *chcyć – za* [*chca*] resp. *nochza* [*nochca*], kotraž so hewak jenož w Pokutnych psalmach Martinija a w gramatice Matthaei jewi; zdruha přewažne wustupowanje deriwatow werba *hić* w formach bjez zasunjeneho *n*: 17x bjez *n* (na př.: *pſchidże, pſchidu*), ale 2x z *n* (při druhich prefiksach hač *při-*: *Saindże, poindza*); střeća konsekwentne wustupowanje 1. wos. sg. prez. *som*.

---

[37] Pola Swětlikoweho Kulowskeho krajana a rowjenka Ticina je forma *budźa* samo jenički přikład za ekspansiju wosoboweje kóncowki *-a* (přir. Michalk 1968, s. 46), tuž móhli so *-a*-formy pola Swětlika, kiž bě farar w Radworju, snano wliwej tamnišeho dialekta připisać.

Zjimacy facit na zakładże fonetiskich a morfologiskich wosebitosćow Bartskeho rukopisa je sćěhowacy: Byrnjež dyrbjało so z toho wuchadźeć, zo su so přez dołhodobne daledawanje kěrlušow w rukopisnych spěwarskich wěste archaizmy konserwować móhli, kotrež w dobje zapisowanja hižo wjace aktualne njeběchu, překwapja při Bartskim rukopisu tola konsekwenca, z kotrejž wustupuja runje tajke rěčne zjawy. Hdyž postaja kulturnostawizniska analyza jako *terminus ante quem non* lěto 1614, móžemy na zakładże rěčneje analyzy prajić, zo jedna so pola kěrlušow zapisanych přez prěnjotnu pisarsku ruku z chětro wulkej wěstosću wo awtentiske teksty z prěnjeje połojcy 17. lětstotka.[38] Lokalne zarjadowanje je bóle problematiske: Kaž smy pokazali, su wěste pokiwy, zo njejedna so wo tekst reprezentowacy narěč južneje periferije abo tak mjenowanu hórsku narěč, ale skerje tajku z teritorija na sewjerowuchod wot Budyšina, wězo we wuwićowym stadiju, wotpowědowacym zwěsćenemu časej.

3. Přirunanje z Lubijskim rukopisom

Přełožki Lubijskeho rukopisa kryja so, znajmjeńša w tych kěrlušach, hdźež su wjetše paralelne pasaže zachowane, po słowach nimale cyle z tymi w Bartskim. Je wočiwidne, zo njejstej to paralelnje nastatej, samostatnej přełožkaj. Tola w fonetiskich wosebitosćach a gramatiskich formach namakaja so wěste rozdźěle. Zdźěla pokazuja wone na to, zo je Lubijski rukopis młódši hač Bartski. Z Bartskim rukopisom kryje so konsekwentne zachowanje *a* mjez mjechkimaj konsonantomaj, sylne přewažowanje zapisow z *ch* na spočatku morfema, stadij labiowelarizacije *y*, dentalne wurěkowanje twjerdeho *l*, zachowanje mjechkeho *ŕ*. Też cyły rjad morfologiskich archaizmow so tu tohorunja jewi: na př. I. sg. fem. substantiwow na *-eju*, D. sg. mask. na *-ewi* (*duchewi, Synewi, zeichewi*), sporadiski infinitiw na *-ći* (*pomhaczÿ, roszi*), werbalny sufiks *-nu-* (*wuknucż, czeknucż*). Hinak hač w Bartskim rukopisu zwěsćamy pak tu dale pokročene wuwiće njeakcentowaneho wuzwukoweho *ě* > *i* (w L. sg. mask./ neutr. D./L. fem. přeco, hač na jedne wuwzaće, też pola adwerbialnych formow adjektiwow resp. adwerbow přewažuje forma na *-i*, mjeztym zo dominuje w Bartskim rukopisu tule *-e* – to pak może też na dale južniše dialektalne zarjadowanje pokazować. W G. sg. fem. substantiwow z mjechkim wuzwukom su najhusćiše formy na *-i* (w *i-deklinaciji: *prawdoſczi, ſłoſczi*, ale też w **ja*-deklinaciji: *Keiżi*), tola pódla namaka so też hižo pola substantiwa, kotryž bě prěnjotnje **i*-deklinaciji přirjadowany, forma na *-e* (*te kasnê*).

Druhdy wjedu rozdźěle porno Bartskemu rukopisej k mylenjam ryma a rytma. To płaći na př. za korekturu stareje substantiwiskeje deklinaciskeje formy adjektiwa na nowu formu zestajaneje deklinacije w Lubijskim rukopisu: *Ie czÿ debrÿ nekhodż tam / żo bě nèbèll Sa to ſtraffowan* (Bartski rukopis) so modernizuje na *Je czi debre nèchodż tam, / żobÿ nèbÿl ſato żtraffowane* (Lubijski rukopis). Samsne płaći za změnu *ě* > *i* w sćěhowacym padże: *Te derbiz to wèritc wobſtaine / żo ta ſpeiſa tech khorech ie* (Bartski rukopis) so změni na *Tÿ derbisch to wèricż wobstaini, / żo taika Speiſa tich korich ie* (Lubijski rukopis).

---

[38] Jeli bychmy je jako wotpisk staršeho rukopisa interpretować chcyli, by wotpisowar cyle wot mjeztym pokročeneho rěčneho wuwića w hornjoserbšćinje wothladać a prosće kopěrować dyrbjał, štož so wězo cyle wuzamknyć njeda.

W Lubijskim rukopisu namakamy wjele konsekwentnišo hač w Bartskim etymologisce motiwowane zapisy z *h* < *g* před konsonantom. Ewentualnje móhło so tu wo wliw čěšćiny jednać, kotryž je (znajmjeńša na prěni pohlad) w Lubijskim rukopisu sylniši hač w Bartskim. Hdyž mamy w přepytowanym dźělu Bartskeho rukopisa jeničku formu V. sg. mask. na *-u* (*Senu*), namakamy jich w Bartskim rukopisu tójšto wjace (nimo wospjet wustupowaceje formy *Ssynu* też V. sg. *Duchu* a *ſsredniku*), nimo toho też V. sg. *Boże* (bjez změny *e* > *o*). Też w I. sg. mask./neutr. substantiwow jewi so w Lubijskim rukopisu wospjet češka kóncowka *-em* (*pżed Diablem, stwoÿm potem, ſswoÿm Wotczem, pżêd spitowanêm, s Bohem*), dwójce w I. sg. fem. kóncowka *-i* z češkim přehłosowanjom *u*>*i* po mjechkim konsonanće (*stwoieiu Prawdoſczi, Taikeie Hnadÿ â ſsmêlnoſczi, pitai koiżde swulke nŭtrnoſczi*) – w Bartskim rukopisu tajke formy njewustupuja. Jako bohemizm drje hodźi so też akuzatiwna rekcija prepozicije *w* wujasnić (*Newedż naſs ſsle spitowane*) kaž też akuzatiwna rekcija werba *čakać* (*Sweho Boha cżakaicże*). Jasny leksikaliski bohemizm je forma *Ftacż[k]ÿ* [*ptački*] (w Bartskim rukopisu podobnje *pſtackÿ* – też to drje je bohemizm).

Na druhej stronje jewja so też formy z wuwićom *e*>*o* we wuzwuku, kotrež pokazuja na wliw zapadnišich (katolski teritorij) abo sewjernišich serbskich naréčow, chiba z delnjoserbšćiny, kaž na př. 3. wos. sg. prez. *io, iö* [*jo*] a *skaczo* abo zadobyće kóncowki L. sg. mask./neutr. do formy I. sg. *neidostoinêiſchöm*.

Přede wšém na zakładźe bohemizmow w Lubijskim rukopisu, z kotrychž so w Bartskim někotre scyła njejewja, dyrbimy drje z toho wuchadźeć, zo njeje starši Bartski rukopis móhł předłoha za njón być, ale skerje druha wersija ze sylnišimi češkimi wliwami. Zo by wotpisowar ze swojeje strony do tekstow zawjedł češke formy, je mało prawdźepodobne.

4. Přirunanje z rukopisom Gregoriusa [39]

Rukopis Gregoriusa je z přirunowanych najskerje najstarši: Fragment lětaličby (15 9) na titlnym łopjenu móhł na 90te lěta 16. lětstotka pokazować. Rukopis je wěnowany katolskemu Budyskemu tachantej Gregoriusej Leisentritej, kotryž bě tute zastojnstwo 1586 jako naslědnik swojeho wuja Jana Leisentrita nastupił. Muka 1891 (s. 13) je tutón rukopis do pomnikow katolskeho dialekta ličił, štož drje při tutym wěnowanju blisko leži.[40] Siatkowska 1997 (s. 214) pak ma jón za „z pewnością ewangelicki", za to rěči po jeje měnjenju sprěnja konfesionelne přirjadowanje wot Gregoriusa přełożenych kěrlušow[41] a zdruha fakt, zo je so rukopis w ewangelskej Delnjej Łužicy namakał. Rěčnu analyzu Gregoriusoweho teksta pak Siatkowska njepřewjedźe, jeje wuprajenje wo delnjoserbskich znamjenjach teksta zepěra so po wšém zdaću na wotpowědne při-

---

[39] Smy so tu na originalny rukopis zepěrali (SKA signatura MS VI, 16/A). Tam njenamaka so na titlnym łopjenu nihdźe sekwenca „Gregorius D.", kaž podawa Jordan, ale jenož předmjeno *Gregorius* sćěhowane wot nimale nječitajomneho swójbneho mjena, kotrež so najskerje na *B* započnje. Nimo toho je tam we wěnowanju sekwenca „D. Gregorio Leÿsentr[...]".

[40] Argumenty za to Muka njemjenuje. H. Jordan 1884 a Schuster-Šewc 1967 so wo dialektalnym přirjadowanju teksta njewuprajataj.

[41] Tutón argument wšak njeje njepowalny, dokelž su so kěrluše ewangelskeje proweniency hižo jara zahe też do katolskich spěwarskich přiwzali (Heitmeyer, s. 97–98). Z Gregoriusowych kěrlušow je połojca w němskich katolskich spěwarskich Jana Leisentrita z lěta 1567: Also heilig ist der Tag, Christus der uns selig macht, Da Jesus am Kreuze stund.

spomnjenja pola Schuster-Šewca 1967 (s. 34). Na tutym pozadku zajimuje wězo prašenje naréčneho přirjadowanja. Woprawdźe maja kěrluše Gregoriusoweho rukopisa wšě hač na jedyn (*Sei Lob und Ehre*) swoje wotpowědniki w ewangelskim Bartskim rukopisu, w Lubijskich spěwarskich jewi so jenož mały paralelny fragment 5 štučkow. Teksty Gregoriusoweho a Bartskeho rukopisa su sej samo tak bliske, zo njemóže so wo paralelnje nastate přełožki jednać. Też wulki dźěl za Bartski a Lubijski rukopis zwěsćenych archaizmow so tu jewi (na př. Zachowanje *a* mjez mjechkimaj konsonantomaj, spirantiske *ch* na spočatku morfema, zachowane dentalne wurěkowanje twjerdeho *l*, zachowane mjechke *ŕ*, werbalny sufiks *-nu-*, kóncowka I. sg. fem. adjektiwow *-eju*). Tola wot Bartskich spěwarskich a wot dotal znatych druhich tekstow ewangelskeje proweniency, kotrež skerje na centralnych abo bóle juhowuchodnych hornjoserbskich naréčach bazuja, rozeznawa so rukopis Gregoriusa z cyłym retomasom réčnych wosebitosćow, kiž réča za lokalizowanje na zapad abo sewjerozapad wot Budyskeho dialekta. Ale też w přirunanju z katolskim a Kulowskim dialektom namakaja so wěste wotchilenja. Wězo móžemy tu jenož z pózdnišimi tekstami zapadneje, katolskeje proweniency přirunować (najzažniše pochadźeja z kónca 17. lětstotka wot Swětlika a Ticina, kotrajž wužiwaštaj Kulowski dialekt), dyrbimy tuž wuslědk z wěstej skedźbliwosću posudźować. W tutym zwisku hodźa so mjenować sćěhowace zjawy:

- W cyłym rukopisu njejewi so změna njeakcentowaneho wuzwukoweho *ě* > *i*, typiska za Budyski dialekt hižo w 16. lětstotku (pola Warichiusa). To potrjechi w jenakej měrje werbalne substantiwy (*Ziwene, skonczane* [*živjenje, skónčanje*]) adwerbialne formy adjektiwow resp. adwerby (*Kraßne, wecne* [*krasnje, wěčnje*], *hóre stal ie*) kaž też formy L. sg. mask./neutr., D./L.sg. fem. pola substantiwow (*na wonem sswece, Na hlowe*).
- Pola werbalnych substantiwow pak też njewustupuje změna *e* > *o*, kotruž znajemy wot Swětlika (přir. Fluxio *Czèczżeńo* [*ćečenjo*]) a z dźensnišeho katolskeho dialekta. Tuta pak njejewi so też pola Ticina 1679, kotryž kodifikuje (s. 31) *torhanė, lubuwanė, ćzinėnė.*
- Gregorius rozeznawa konsekwentnje mjez *y* (pisane jako *ÿ* abo *i*) a *e*, kaž je to prawidłownje też hišće pola Ticina a Swětlika. To na př. w Bartskim rukopisu tak njeje. Pola Gregoriusa stej dwě poziciji, hdźež steji e za dźensniše *y*, tola tu mamy *e* cyle systematisce. Sprěnja su to adjektiwiske/pronominalne kóncowki L. sg. mask./neutr., přir. formy kaž *pſchitwem Sslowe, poßlenem czaßu, potem ziwenu, na wonem sswece, tem mere* – to je wotchilenje wot Swětlika a Ticina.[42] Hdyž wobhladamy sej wšě tajke pola Gregoriusa D. wustupowace formy, zwěsćimy, zo njeje ani w jednym padže forma L. sg. m./n. adjektiwa abo pronomena z *ÿ* abo *i* zapisana. Mjenowane zapisy dyrbja so tohodla najskerje woprawdźe jako kóncowka *-em* (nic jako dokłady za kóncowku *-ym*, přenjesenu z I. sg.) interpretować, kiž by pola pronomenow z mjechkim zdónkowym wuzwukom (na př. *jem, našem, mojem*) prěnjotnu kóncowku kontinuowała, pola druhich pronomenow a adjektiwow pak wot mjechkozdónkowych pronomenow přenjesena była. Za to réči nimo konsekwency zapisowanja jako *e* sprěnja, zo jewja so też formy kaž *ſslotkem chlêbe, twoiem menu*, hdźež by při přenjesenju instrumentalneje kóncowki wokal *i* wustupował, zdruha wustupowanje kóncowki *-om* w L. sg. pronomenow[43] a

[42] Ticin a Swětlik mataj w L. sg. m./n. adjektiwow *-om* abo *-omu*.

[43] Prěnjotna je wona pola pronomena *tón*, přir. *tom slem zasu*, wot tam je wona přenjesena na *wón* (*ponom* [*po njom*]).

střeća konsekwentne wužiwanje kóncowki *-ym/-im* w I. sg. (přir. *snim*, *sswÿm boſskim roſsweċenim*). Druhi pad konsekwentneho wustupowanja *e* město dźensnišeho hs. *y* je kóncowka G. sg. substantiwow typa *nóc* (feminina z N. sg. na *s, z, c*), tu jewja so sćěhowace zapisy: *noce*, *moce* (3x), *pomoce*. Kóncowka *-e* móhła tu być přenjesena z **ja*-deklinacije (na př. *zemje* a prěnjotnje też *nuze, swěce*). W D./L. sg. pak mamy zasadnje *-y* (*k pomocÿ, bożeÿ mocÿ, Schej nusÿ*). Nimale samsnu situaciju namakamy w Swětlikowym přełožku biblije.[44]

• Uzusej Swětlika a Ticina też wotpowěduje kóncowka *-e* w G. sg./ N./A. pl. fem. substantiwow z mjechkim zdónkom, a to pola tajkich kiž pochadźeja z **ja*-deklinacije runje tak kaž (po analogiji) pola tajkich z **i*-deklinacije (*duſche werneje, Marie Zisteie Kneſchnÿ, wÿmoż nas wotſcheie ſloſsce, o Wotczo teie miloſsce*) – hinak je to w spisach ewangelskeje proweniency hižo wot najzažnišich sem a też w Bartskim a Lubijskim rukopisu (přir. horjeka).[45]

• Hačrunjež jewitej so pola Gregoriusa regularnje w G./D. sg. mask./neutr. adjektiwow a pronomenow kóncowce *-eho* resp. *-emu*, mamy jedyn přikład na *-omu* (*jednomu*) a jedyn na *-oho* (*nic sloho*)[46].

• Ličbnik *sydom* jewi so jako *ſsÿdÿm*, to rěka w formje zapadnych narěčow (Swětlik 1721 podawa *Sedém*).

• Wšelakoru interpretaciju dowoleja formy I. sg. *żjwenjm, roſsweċenim*. Wone su sprěnja wobswědčene pola Ticina a Swětlika (přir. Michalk 1968, s. 46). Zdruha su też znate z přechodnych dialektow a delnjoserbšćiny abo střeća móža też na češki wliw pokazować. Bartski rukopis ma w tutych padach *-om* (*roſswèczènom, żiwenom*).

• Kóncowka D. sg. mask. substantiwow jewi so we formje *-eÿi* [*-eji*], štož woznamjenja mjezystadij mjez uzusom staršeje ewangelskeje literatury a też w Bartskim a Lubijskim rukopisu (*-ewi*) a uzusom pola Swětlika a Ticina (*-ej*).

• Labiowelarizacija *y* > *u/ó/o* so w rukopisu Gregoriusa scyła njejewi (*wÿmożenj, wÿmoz* [*wymož*], *spÿtowane, Spÿtuie, bÿcz, bÿdl*), pola Ticina a Swětlika pak je wona w tutych pozicijach (prefiks **vy-*, *y* w korjeńtnych morfemach po wšitkich labialach) hižo konsekwentnje přewjedźena. Tutón archaizm pokazuje na to, zo njebě w 16. lětstotku labiowelarizacija *y* hišće wšě dialekty docpěła, w kotrychž jewješe so wuwiće njeakcentowaneho wuzwukoweho *ě* > *e* a nic *ě* > *i*.

• Hinak hač we wšěch hornjoserbskich spisach jewi so pola Gregoriusa w pasiwnym participje změna *e*>*o* (*chwalone, Woßwecone*). Pódla wšak wustupuja też formy bjez tuteje změny (*powesſchenÿ*). Wo tym pisa hižo Schuster-Šewc 1967 w přispomnjenju (s. 34), wón připisuje tute formy delnjoserbskemu wliwej, čemuž drje dyrbimy přihłosować. Za samsnu změnu *e*>*o* w *e/o*-konjugaciji, kaž je wona ze spisow Ticina a Swětlika a też hišće z dźensnišeho Kulowskeho dialekta znata, njejsu pola Gregoriusa žane přikłady (přir. na př. *bêſche, daſche*).

• Dalše wosebitosće pokazowace na delnjoserbski wliw su formy *rouneie, rounė* – w Bartskim časopisu mamy tu *hruneÿ, hrunÿ* (za typ *rowny* by też češki wliw do prašenja přišoł), partikla *tek* (hs. *też*) a střeća forma ordinala *Spetÿm* [*z pětym*] – w Bartskim

---

[44] Přirunowaca rešerša je so přewjedła na zakładźe komputeroweho wotpiska dźěła Swětlikoweho teksta, zhotowjeneho přez naju kolegu Edwarda Wornarja.

[45] Forma A. sg. fem. *Kaſnÿ*, tak w: Schuster-Šewc 1967, s. 37, je wopak čitane *Ranÿ* (*psſe ſswoie swate pàc Ranÿ*).

[46] W Schuster-Šewc 1967 (s. 37) mylnje čitane jako *sleho*.

rukopisu mamy *S pätem*, štož čitamy jako *z pjatym*, hladajo na to zo wustupuje *ä* tule hewak jenož za *a* po mjechkim konsonanće.

• Na kóncu chcemy hišće na někotre jasne bohemizmy w teksće pokazać: sprěnja forma *ćesto Kiſselo* (w Bartskim rukopisu *czisto Kiſsalè*), zdruha I. pl. bjez prepozicije *nam ſchitkim pſikaſal Ssÿ bratramj bÿcz* (w Bartskim rukopisu skomolene na *nam ſchitkim pżickaſall ſsÿ Bratram büdż*), střeća leksem *hned* 'hnydom'.

Z analyzy wuchadża, zo njehodża so kěrluše Gregoriusa, w kotrychž tójšto archaizmow pokazuje woprawdże na nastaće w 16. lětstotku, po swojej rěčnej formje zarjadować do Budyskeho abo Lubijskeho dialekta. Najwjetše podobnosće wobsteja z kulowskim dialektom, kaž znajemy jón ze spisow Ticina a Swětlika, tola też tu mamy rjad wotchilenjow. Njeje wuzamknjene, zo mamy tu prěni pomnik dale južnišeho, Chróšćanskeho, chiba Radworskeho typa katolskeho dialekta, a to ze 16. lětstotka, potajkim z časa Warichiusa.

Češki a ewentualnje delnjoserbski wliw je chětro snadny. Schuster-Šewc 1967 formuluje hypotezu, zo je wotpisowar tutych kěrlušow był Delnjoserb. Z argumentow, kotrež za to mjenuje, dyrbja pak so někotre cyle wotpokazać, někotre pak dowola też hinašu interpretaciju. Tak hodźi so forma D. sg. *Satanowÿ* też jako bohemizm wujasnić; leksem *lažke* so njejewi – je to wopak čitane *ćażke* (*caſchke ćerpenè*); njelabializowane formy *wymozenj* atd. su też za staršu hornjoserbšćinu wobswědčene (wo leksemje *hned* hlej horjeka). Zwostawace ds. wliwy k tak kategoriskej hypotezy njewoprawnjeja.

5. Wuběr leksikaliskich wosebitosćow w hornjoserbskich rukopisnych spěwarskich

cować so 'so stawać' (němska požčonka, přir. srjedźowysokoněmske *zouwen* a w Grimmowym němskim słowniku *zauen* 'geschehen', w tutym woznamje so leksem *cować* w HEW njeregistruje, Körnerowy słownik pak ma *zowam* 'träumen, vorgehen, geschehen, begegnen') *ſso Zowaju* D, s. 70

cćić 'česćić' (w HEW a Jentsch 1999 njeregistrowane) billo *Scʒene â Chwalene* A, s. 64; *Ztczi ho* D, s. 42

česć, G. sg. cći (HEW podawa archaiske kazusowe formy bjez wokala, zasunjeneho po analogiji z N. sg., jenož z delnjoserbšćiny) *Ketcÿ* A, s. 72; *ketczi* D, s. 56; *kotczi* D, s. 81; *wetci ma* A, s. 45; *Chtoż Bożu martru wetczi ma* A, s. 96; *wetći ma* Gr., s. 8a

debrje 'derje' *Debre wobarnowane* A, s. 100, 75; *debre* D, s. 73; *debre wobarnowanÿ* Gr., s. 6b

drjewje 'prjedy' (izolowany leksem, pak archaizm, pak češka požčonka, přir. *dříve*, starše *dřéve*) *dreÿe* A, s. 335; *drewe* D, s. 55

dźbani 'skedźbnosć, kedźba' (hlej pod *dźbać*) *Meÿ żbanÿ* A, s. 545

dźbać 'kedźbować' (w Jentsch 1999 jako zažny bohemizm, registrowany jenož pola M. Frencla (Frentzel 1670), najskerje pak je tola indigene serbske, předewšěm dla formy z *dź*, mjeztym zo w čěšćinje wustupuje *dbati*, w pólšćinje bliskich lachiskich dialektach też *dżbać*, tak HEW, snano je też pólske *dbać* fonetiski bohemizm) *żobe dżbalÿ* A, s. 541; *żobÿ dżbali* D, s. 70

hiny 'hinaši, druhi' (w Jentsch 1999, s. 59 jako zažna češka požčonka, wobswědčena pola Warichiusa, móže pak so tež wo indigeny archaizm jednać – izolowanosć Jenčoweho dokłada so z wobswědčenjom w Bartskim rukopisu relatiwizuje) *żadėn hine Boh* A, s. 513

ješt 'hišće' *jeſcht* A, s. 541

kež 'kiž' *keż* A, s. 5, 38, 42 atd.; *Kėſch* A, s. 309; *keż* Gr., s. 8a, 3b atd.

kołćić 'so hordźić' (přikład mjenuje so w HEW) *Kolczżisch* A, s. 50

kto 'štó' *gto* A, s. 513, 55

ktož 'štóž' *Gtoſch* A, s. 542; *Gtoż* A, s. 9

móz 'žro' (w słownikach Pfula, Krala a Jakubaša *mozh* mask., štož ma HEW za kumštnu formu, naš přikład relatiwizuje tajke hódnoćenje) *Mos w Koszach* D, s. 62

pječować 'kedźbować' (po HEW jewi so tute słowo kaž tež substantiw *pječa* (fem.) tež pola A. Frencla; Jentsch 1999, s. 115, widźi tu pola A. Frencla njedeklarowanu češku požčonku, štož wšak so z wustupowanjom werbalneho deriwata hišće do toho zjednać njeda) *pėczżuicże na ſso* D, s. 73

plon 'bitwišćo' (požčonka z němčiny, přir. *Plan*, njeregistrowane w HEW a Jentsch 1999) *Boh Stei pſchinaſ Sam natem plone* A, s. 514

roztoki 'twjerdy' (znate z Körneroweho słownika, po HEW tež w Hodźijskim rukopisu wot spočatka 17. lětstotka) *roſtockim Slobÿ* A, s. 57; *Roſteckim żlobÿ* A, s. 66; *roſtokem ſlobe* Bluń ł. 8 v.

skonać 'dokonjeć, skónčić' (w Jentsch 1999, s. 60 jako zažna, izolowana češka požčonka, izolacija dokłada so tež tu relatiwizuje) *Skonane ie* A, s. 96; *be skonanė* A, s. 100; *Skonane je* Gr., s. 7b; *Gdÿż ton d'en be skonanÿ*, Gr., s. 6b

sodmy 'sedmy' (HEW registruje tajke formy w hornjoserbšćinje pola Warichiusa a M. Frencla) *Sodmėm ſlowom* A, s. 96; *Ssódmÿm ſslowom* Gr., s. 7b

šosty 'šesty' (HEW registruje tajke formy pola Warichiusa, Martinija a M. Frencla) *Schoſte Slowo* A, s. 95; *Schożteÿ Stundżi* A, s. 98; *Schoste ſslowó* Gr., s. 7b, ale *Schestej ſchtunďe* Gr., s. 6a

wokojić 'pokojić, spokojić' (dotal njeregistrowany deriwat) *wokoÿ* A, s. 335; *wokoi* D, s. 56

wóćec 'wótc' (*wotzecż* tež pola Cichoriusa 1663, přir. H. Šewc 1995, s. 15) *woczecż* A, s. 48

zadržeć 'zaržeć' (HEW registruje formu za hornjoserbšćinu jenož pola Martinija 1627) *Sema Sadrża* A, s. 99; *sema sadrża* Gr., s. 6b

zasłapać 'njenadźicy popadnyć, hrabnyć' (najstarši dokład w HEW pola A. Frencla) *neſaslapa* A, s. 561; *nêſaſslapa* D, s. 34

zhorustanuć 'z mortwych stanyć' (w Jentsch 1999, s. 61, jako zažna češka požčonka, znata pola Warichiusa, z Hornjowujezdźanskeje agendy a Hodźijskeho rukopisa) *Shoru stanull* A, s. 274

znjesć so z něčim 'so swěćić' (dotal njewobswědčeny leksem) *Sneſll So Slottemÿ parlamÿ* A, s. 49

znjać 'dele wzać' (njeregistrowane ani w HEW, ani pola Jentsch 1999) *Gdÿż ton d'en be skonanÿ, bÿ won skſchiża snatÿ* Gr., s. 6b

zrěć 'hladać' (HEW identifikuje ze *zdrěć*, dokład *scriecz* pola Warichiusa interpretuje so jako ćišćerski zmylk za *zdriecz*, štož pak hladajo na naš dokład trjeba njeje) *ſsri* D, s. 66

zufalstwo 'chrobłosć' (w HEW za delnjoserbšćinu jako zuchwały registrowane, nic pak za hornjoserbšćinu; tam mjenowany Hodźijski rukopis je so mjeztym jako hornjoserbski wopokazał, přir. Stone 1999) *Gÿch Suffalftwo be Straffowane* A, s. 105

žo 'zo' (znate zapisane pola Warichiusa, M. Frencla, Ticina a Swětlika, přir. HEW) *žo* A, s. 95, 96 atd.; *Scho* A, s. 4; *žo* D, s. 66, 87 atd.; *žo* Gr., s. 8a

6. Zakónčenje

Na zakładźe nimoměry dokładnych tekstowych paralelow – jenož hdys a hdys su wotchilenja – mjez rukopisom Gregoriusa a Bartskim rukopisom (w małym zachowanym fragmenće też z Lubijskim) móže so tutón najstarši z přirunowanych tŕoch rukopisow wobhladować jako zbytk jara stareje a snano konfesije přesahowaceje přełožowarskeje tradicije. Zo njebě tuta tradicija po wšěm zdaću jenička w Hornjej Łužicy, pokazuja tekstowe rozdźěle mjez Bartskimi a Lubijskimi spěwarskimi we wšelakich kěrlušach. Za stawizny hornjoserbskeje rěče su wšitke tři hornjoserbske rukopisy ważne a po našim měnjenju njedohódnoćene pomniki z časa, za kotryž je jenož mało swědčenjow. Jich dokładne přepytowanje móhło přinjesć tójšto nowych dopóznaćow, dowolacych zrozumić wuwiće hornjoserbšćiny w dobje před wutworjenjom hornjoserbskeje spisowneje rěče.

Kulturnostawiznisce pak je na kóždy pad zajimawe, słyšeć abo čitać cyrkwinske pěsnje, kotrež su w serbskich wosadach z časa reformacije hač do spočatka 18. lětstotka zaklinčeli. Rukopisne spěwarske njejsu tohodla jenož z wuznamnym rěčnym pomnikom, ale móža wudospołnjeć też naš stawizniski wobraz wo poreformaciskimaj lětstotkomaj. Wone pokazuja nam nic naposledk na něhdy žiwu kulturnu wzajomnosć mjez Hornjej a Delnjej Łužicu – najebać wšě rěčne rozdźěle mjez hornjo- a delnjoserbskimi dialektami a politisku rozkuskowanosć. Skića nam też trósku dohlada do pomału so wozrodźaceho duchowneho žiwjenja w lětdźesatkach po Třicećilětnej wójnje.

Zapis literatury

BIBLIJA 1728: *Biblia, to je, zyłe Sswjate Pißmo Stareho a Noweho Sakona, predy do njemskeje, wot Mertena Luthera, njetko pak do horneje Łužiskeje ßerskeje recże* [...] *wot njekotrych Evang. Prjedarjow pschełożena*, W Budeschini

EPISTLE A EWANGELIJE 1695: *Die Episteln und Evangelia/ Wie man Sie durchs gantze Jahr an den Sonntagen und andern Festen pflegt zu lesen* [...] *in die Wendische Sprache übersetzet* [...] Budißin

FISCHER, A. F. W. 1878/79, *Kirchenliederlexikon*, Gotha

FRENTZEL 1670: *S. Matthaeus Und S. Marcus Wie auch Die drey allgemeinen Haupt= Symbola In die Oberlausitzische Wendische Sprache Mit Fleiß übersetzet nach des Herrn Lutheri Teutscher Version* [...] durch Michaëlem Frentzeln / Pfarrern zu Postwitz, Budißin, wućahi w: Schuster-Šewc 1967, S. 115–127

FRENTZEL 1688: *Michael Frentzel, Postwitzscher Tauff=Stein oder christliche und einfältige teutsch=wendische Predigt von der heiligen Taufe. Ein sorbisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1688* / Hrsg. und mit einer Transkription des obersorbischen Textteils sowie einer wissenschaftlichen Einleitung versehen von Heinz Schuster-Šewc, Köln-Weimar-Wien 1993

GURLITT, C. 1910, *Amtshauptmannschaft Löbau*, Dresden (= Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen, 34)

HEITMEYER, E. 1988: *Das Gesangbuch von Johann Leisentrit 1567. Adaption als Merkmal von Struktur und Genese früher deutscher Gesangbücher*, St. Ottilien (= Pietas liturgica: Studia, 5)

HEW: H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Bautzen 1983–1996

HÓRNIK, M. 1877, Ryč w rukopisnych spěwańskich z Łutow, w: ČMS 30, s. 117–123

HUTH, J. 1974, Sorbischsprachige Gottesdienste in Löbau bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts, w: Lětopis B 21/1, s. 57–66

JENČ, K. A. 1874, Rukopisne serbske spěwarske, w: ČMS 27, s. 45

JENČ, K. A. 1877, Hišće jene rukopisne serbske spěwańske, w: ČMS 30, s. 114–117

JENTSCH, H. 1980, *Die sorbische Mundart von Rodewitz/Spree*, Bautzen (= Spisy Instituta za serbski ludospyt w Budyšinje, 47)

JENTSCH, H. 1999, *Die Entwicklung der Lexik der obersorbischen Schriftsprache vom 18. Jahrhundert bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, Bautzen (= Schriften des Sorbischen Instituts / Spisy Serbskeho instituta, 22)

JORDAN, H. 1884, Khěrlušowe knižki Gregorija D... z lěta 1590, w: ČMS 37, s. 166–172

KNAUTHE, C. 1767, Derer Oberlausitzer Sorberwenden umständliche Kirchengeschichte [...], Görlitz

KRG[ÜGER]1842, Das oberlausitzer evangelisch=wendische Gesangbuch, w: NLM 20, s. 1–18

KURZER ENTWURF *einer Oberlausitz-wendischen Kirchenhistorie* [...], Budissin 1767

LAUTA Kreis Calau. Aus der Geschichte eines niederlausitzischen Dorfes. Festschrift zur 500 Jahrfeier, Lauta 1848

LUDOVICI, G. (do 1673), *RUDIMENTA GRAMMATICAE SORABO-VANDALICAE IDIOMATIS BUDISSINATIS*, rp., zawjazany do eksemplara Ticinowych Principia linguae wendicae, Serbska centralna biblioteka, signatura 2/8° 1343

MALINKOWA, T. 1995, Wolešnica a stary Lubij, w: Rozhlad 45/10, s. 319–323

MĚTŠK, F. 1963, *Bestandsverzeichnis des Sorbischen Kulturarchivs in Bautzen. Teil I. Das Restarchiv der Maćica Serbska*, Bautzen (= Spisy Instituta za serbski ludospyt, 20)

MĚTŠK, F. 1968, *Die Stellung der Sorben in der territorialen Verwaltungsgliederung des deutschen Feudalismus*, Bautzen (= Spisy Instituta za serbski ludospyt, 43)

MĚTŠK, F. 1981, Der Anteil der Stände des Markgraftums Oberlausitz an der Entstehung der obersorbischen Schriftsprache 1668–1728, w: Frido Mětšk, *Studien zur Geschichte sorbisch-deutscher Kulturbeziehungen*, Bautzen (= Spisy Instituta za serbski ludospyt, 55)

MICHAŁK, F. 1964, Labiowelarizacija wokalow y a e wšelakeho pochada po labialnych konsonantach w serbskich dialektach, w: Lětopis A 11/2, s. 129–163

MICHAŁK, F. 1979, rec.: G. Schaarschmidt, Aspirated stops in Sorbian and German (Germano-Slavica, A Canadian Journal of Germanic and Slavic Comparative Studies), Spring 1978, Vol. II, No. 5, s. 337–352), w: Lětopis A 26/2, s. 190–196

MICHALK, S. 1968, Kulowski dialekt dźensa a před 300 lětami, w: *Sorabistiske přinoški k VI. mjezynarodnemu kongresej slawistow w Praze 1968*, Budyšin, s. 37–64

MOLLER, A. 1574, *Niedersorbisches Gesangbuch und Katechismus*. Budissin / Anastatischer Neudruck, Berlin 1959 (= Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik, 18)

MUKA, E. 1891, *Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen) Sprache. Mit besonderer Berücksichtigung der Grenzdialecte und des Obersorbischen*, Leipzig

MUKA, E. 1911–1928, *Słownik dolnoserbskeje rěcy a jeje narěcow*, St. Petersburg 1911–1915, Prag 1928

NBS 1984: *Nowy biografiski słownik k stawiznam a kulturje Serbow*, Budyšin

NT 1706: *Das Neue Testament Unsers HERRN JESU CHristi in die OberLausitzsche Wendische Sprache übersetzet von Michael Frentzeln* [...], Zittau

SCHAARSCHMIDT, G. 1998, *A Historical Phonology of the Upper and Lower Sorbian Languages*, Heidelberg (= Historical Phonology of the Slavic Languages / ed. by Y. Shevelov, VI Upper and Lower Sorbian)

SCHEITLER, I. 1992, Kirchenlied, Gesangbuch, w: *Literatur Lexikon* / Hrsg. Walter Killy, Bd. 13: Begriffe, Realien, Methoden, Gütersloh/München, s. 477–483

SCHUSTER-ŠEWC, H. 1967, *Sorbische Sprachdenkmäler 16.–18. Jahrhundert*, Bautzen (= Spisy Instituta za serbski ludospyt, 31)

SIATKOWSKA, E. 1997, Pieśni A. Mollera (1574) i D. Gregoriusa (po 1590) w kontekście zachodniosłowiańskich przekładów M. Lutra, w: Lětopis 44/1, s. 214–222

SIATKOWSKA, E. 1999, Dwie łużyckie pieśni pasyjne z XVI wieku na tle porównawczym, w: Lětopis 46, Wosebity zešiwk, s. 44–51

SPĚWARSKE 1710: *Das neue Teutsche und Wendische Gesang=Buch / Darinnen Herrn D. Martini Lutheri / und anderer geistreichen Lehrer Gesänge in guter Ordnung zu finden. Auf sonderbare Verordnung Der gesambten Stände des Marggrafffthums Ober=Lausitz und Land und Städten / Zum gemeinen Gebrauch Der Evangelischen Ober=Lausitzischen Kirchen in öffentlichen Druck gegeben*, Budissin 1710

SSA: *Sorbischer Sprachatlas*, bearbeitet von H. Faßke, H. Jentsch und S. Michalk, Band 1–10, Bautzen 1965–1986; bearbeitet von H. Faßke, Band 11–15, Bautzen 1975–1996

STONE, G. 1993, The Sorbian hymn, w: *Perspektiven sorbischer Literatur* / Hrsg. von Walter Koschmal, Köln-Weimar-Wien, s. 79–95.

STONE, G. 1997, Abrahama Frencelowa kniha „De originibus linguae sorabicae" a serbska historiska dialektologija, w: Lětopis 44/1, s. 84–92

STONE, G. 1999, Wuznam Hodźijskeho rukopisa za serbsku dialektologiju, w: Lětopis 46, Wosebity zešiwk, s. 39–43

SWĚTLIK, J. H. 1721: *VOCABULARIUM LATINO-SERBICUM, To yo Waczenskich Swówow, na Serbsku Rětż Pżewożeńo/ woßobe Téch tak mnohich/ schelakich/ ha poczemnéch SS. Pißma Textußow dla* [...], Budeschńe / Fotomechanischer Neudruck mit einem Vorwort von Frido Michałk, Bautzen 1988

Sygusch, K. 1979/80, Das sorbische evangelische Kirchengesangbuch, w: *Herbergen der Christenheit. Jahrbuch für deutsche Kirchengeschichte*, Berlin, s. 35–61

ŠEWC, H. 1995, Michała Frenclowy rowjenk Jan Cichorius a jeho rukopis z lěta 1663, w: Lětopis 42/2, s. 3–29

TICINUS, J. X. 1679, *PRINCIPIA LINGUAE WENDICAE quam ALIQUI WANDALICAM VOCANT*, Pragae / Fotomechanischer Neudruck mit einem Vorwort von Frido Michałk, Bautzen 1985.

WACKERNAGEL, P. 1864–77, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zum Anfang des XVII. Jahrhunderts*, Leipzig

WARICHIUS 1595: *Der Kleine Catechismus / Tauff und Trawbüchlein / D. Martini Lutheri*, Budissin, [nowoćišć:] K. H. Meyer, *Der oberwendische (obersorbische) Kate-*

chismus des Warichius (1597). Text mit Einleitung und grammatischer Bearbeitung, Leipzig 1923
WERNER, E. 1996, *Studien zum sorbischen Verbum*, Bautzen (= Schriften des Sorbischen Instituts / Spisy Serbskeho instituta, 13)
WETZEL, C. 1988, Das Kirchengesangbuch, w: *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen* / Hrsg. Helmar Junghans, Berlin, s.133–151
WIĆAZ, O. 1930, Stawizniske bjesadki, w: Łužica 45/5, s. 39–40
WIRTH, P. 1933–1936, *Beiträge zum sorbischen (wendischen) Sprachatlas*, Leipzig / Fotomechaniski nowoćišć, Budyšin 1975
WJELAN, J. E. 1876, Namjezno-Mužakowska wotnožka serbšćiny, w: ČMS 22, s. 57–93
ZÖLLNER, R. 1871, Das deutsche Kirchenlied in der Oberlausitz von der Mitte des 16. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, w: NLM 48, s. 1–143.

Příklady:

Ach Gott und Herr / Wie groß und schwer

Bartski rukopis, s. 315

1
Ach moÿ Bohżo, Kack cżażkÿ ie
Moÿ hrėch tú woboindżene
Nichto neie, keż pomhac może
Na Swėcżÿ namakana
2
Cell ja beschac â ſso ſkowatċ
Konz Schėrokeho Swėta
Cell Skiża ſbetc, tebi Zecknúcz
Da Schack neÿ Ktemú hrada
3
Ia proschú cże neczin Somnú
Kasch hrežnick handlowall ſsom
Tesch neſúdż me, twoiem hnėwÿ
Schack ie twoÿ Sėnn me Siednall
4
Ceschlÿ pack tė lúbe Kneże
Namoie hrechÿ hladacż
Da tú żtrafúÿ a tam ſchonúÿ
A Daÿ mÿ tú pokúcżacż
5
Daÿ Scżerpnoſcż mÿ, wodaÿ hrechÿ
hottowu daÿ wúttrobú
Nedaÿ Bohżo, iack ſso ſtane
żo Sbożnoſcż neſkomúdżů

Lubijski rukopis, s. 50 sl.

1
Ach moi Bożo, / Kak cżaſchke io
moi hrech tu Wobeindżenÿ,
nichto neie, / Kiż pomhacż może,
na Sswėtcżi Knamakanŭ;
2
Zell ia bėżacż, / â ſso schowacż,
Koncz Sswieta schirokeho,
czel Kſchiża sbÿcż, / a tebi cżeknŭcż,
da schak neie Ktomŭ hrada;
3
Ja Proschŭ cże, / nėczin ſsomnŭ,
Każ ſsöm hreſchnick handlowal,
Ach [n]êſsŭdż meh, / we twoÿm hnêwi,
Scha[k] twoi Ssÿn ſamne Siednal;
4
Czeschli pak tÿ, / Lub[ÿ] Wotcze,
na m[oi]e Hrechÿ hladacż,
datŭ [s]traffui, / tam [pż]eschonŭi,
Hdai m[i] tŭ pokŭcżacż;
5
Dai scżerpno[s]z mi, / Woddai [w]inÿ,
Hotowŭ [da]i Wŭtrobŭ,
nêdai B[u]żo, / Jak ſso st[a]ne,
żo ſsbożn[os]cz nêskomŭdżŭ;

6
Tczin tè Somnú schack masch wolú
wott tebe ſalúbo woſmú
Daÿ Knesche, hnadne wotcè
Pschitebè woſtacż wètczné
7
IESUM CHRISTE dokelż te ſe
Nakſchiżú Samnè wúmrell
Czerta a ſmercż, czinill Kżp°ttú
Mÿ Nebeſke Kraleſtwo warbowall,
8
Kaſch te pſtackÿ, a ſche watczkÿ
proſnem drewÿ ſso khowaiú
Deż deżczick dże, newedro ie
Skott hlúdżo ſso ſtrożaiú
9
Tack teſch búdże, IESUM CHRISTE
moie skowane twech Ranach
Gdèż me ſrúdżÿ, Smercż, a hrechÿ
Donich ſso ia namakam
10
Tech búdú ia, hrúnÿ Dúscha
Sczela moieho Stupÿ
Da ſchack ſmeiú ſso hnadżyú
Tú Radoſcż teÿ wiczноſcÿ
11
Tczeſtcż búdż Bohú, wotzú Sènnú
A tesch Swatemú Dúchú
wérú czellè, Kaſch Boh prawÿ
Tczÿ wernÿ Búdża Sbożńÿ AMEN

6
Czin tÿ ſsomnŭ / schak masch Wo[l]u,
Wot tebe czu sa[lu]bo wſacż,
daÿ mi Knèże, / Hnadnÿ Boż[e?]
pżi tebi wecż[ne] wostacż;
7
Jeſsom CHriscż[e], / dokälż tÿ ſ[ÿ],
na Kschiżu ſs[amn]e Wŭmrel,
cżerta â Sm[e]rcż, / Ssÿ scżinil[kż]potu,
mi Nêbêsk[e K]rallestwo ſswarbowall;
8
Każ te Ftacż[k]ÿ, / a sche W[acż]kÿ,
Wproſnem D[re]wi ſso kowaiu,
gdiż deſc[ż]ik dże, / newedro [i]e,
skott Lud[żo] ſso strożaiu;
9
Tak też bŭdże, / Jeſsom Chriżtże,
moie skowani wtwoÿch h[r]anach,
gdiż mêh ſrŭdżi, / Smêrcż, a Hrechÿ,
do nich ſso ia namakam;
10
Tich bŭdu ia, / rúni Dŭscha,
scżihla meho Wön stupi,
daschak smejŭ, / ſso Nadseiŭ,
Tŭ Radoscz w tei Weczноſczi.
11
Cżeſcz budż Bohŭ, / Wotczŭ Ssÿnu,
runi Sswatemu Duchewi,
werŭ czeli, / Każ Christus prawi,
chtoż wêri ton bŭdże sbożne; Amen

Da Jesus an dem Kreuze stund

Bartski rukopis, s. 93–96

1
Gdeż IESVS naKſchiżú Staſche,
a iare Sra= / nene bèſche,
tack Swúlckeiú / boloſcżú
te Se= / dom Slow Keż won dżaſche
wopown te, te / Snútrnoſcżú
2
Naiproſs dżaſche won ſlotckoſcżÿ
Ach wotce polnei Smelnoſcżÿ
Wodaÿ te gÿm gÿch wine
wonÿ neſnaiú Swe[ojÿ]ch Sloſcżÿ
Kotreſch [wonÿ] cżina nademnú

Gregorius, 7a–8a

1
Gdÿż Jeſus na Kſchiżù stasche, /
à jare ranenÿ bêsche
tak / swilkejù boloſsċù
te ſsÿdÿm / Ssloù Keż won d'aſche
wopom / nÿ tÿ snùtrnóſcù.
2
Naj proz d'aſche won ſslotkoſ / scj,
Ach Wotċe polnÿ Ssmilnoſ / scj,
Wodaj tÿ ÿim ÿich Winÿ, /
Wónj nesnajù ſswÿch ſsloſcj, /
Kotreż czjna nademnù.

3
Snowa [ho] wopown[ÿ] Smilnoſcż ieho
Kotrúż ton Schachar tam Skridże
IESVS mú Recknú hnadnÿ
Sawerni tė Smeież[ſch] Radoſcż
Dżenſs moieho wotza domÿ [Kraleſtwÿ]
4
Sceczim Slowom won porúczÿ
Swoiú hlúbú macż Ianewÿ
won Recknú to ie twoia macż
Iú K wobſtaranú Kſebÿ Smÿ
Hlaÿ żo ieÿ búdżeż protck Stacż.
5
Na ztworte Slowo merckúicże
won Recknú Kack So mÿ pitcż ce
Salúdz[ſ]Keiú Sbożnoſcżú
Teie won Swerú żadaſche
[tack] S wilckeiú boloſcżú
6
S: pätem Slowom So wobſckorżÿ
won wod Boha wopúżczene [bÿ]
[won] Recknú ach tÿ moÿ Bohżo
Kack te me net wopúżczil Sė
żo me ie Scho pſcheczíwne
7
Schoſte Slowo be Kpraúdoſcżÿ
A ſchim hreſchnickam gbożnoſcżÿ
won Recknú Skonane ie
po piſmi Klúdſckei Sbożnoſcżÿ
Net [ie] moie cżaſcke cżerpenÿ
8
Sodmėm Slowom won porúczÿ
Swoi dúch do bohżeie Rúckÿ
Stem da won nam tú wúdżbú
żo bė So mú porúczalÿ
Net a poſlenem cżaſsú
9
Chtoż Bohżú martrú wetczi ma
[A húſto na te] ~~A teeh~~ Sedom Slow
Spomina
werúce Bohú Slúżÿ
won ce mú dacż Sweho dúcha
Net a Scheÿ ieho núſe Amen

3
Snowò wopomnn ſmilnoſc jehò, /
Kotrùż ton ſchachar tam / Krÿďo,
Jeſus mù Reknù hna / dnė,
Sawêrnè tÿ smêieſch / radòſc,
ď'ènc meho wotca dome.
4
Sczecjm wôn porůczi
swo / jù lùbù mać Janeÿi,
Reknù / tò je twoia mać,
[...] / ranù Ksebÿ smÿ,
hlaj, Zo jej / bùď'eż protk stacż.
5
Naſchtwôrte ſslowò mer / kujcè,
won reknù , Kſsò mj / pić ce,
Salùdskejù sbożnoſcù /
Teje won ſswêrneżadaſche, /
Swiljkejù boloſcù.
6
Spetÿm ſslowom ſsò wopskòrżj /
Won wodbòha wopùſcenÿ, /
Reknù ach tÿ moj bòżo,
Ka tÿ / mê nêt wopùſscil ſsÿ,
Zòmj / je ſchò pschecjùne.
7
Schoste ſslowò bê Kpraùdoſcj, /
A ſchim hreſchnikam gbożnòſscj, /
Wòn reknù Skonane je,
po piſsme / Klùtskej sbożòſscj,
nêt me caſchke ċerpenè.
8
Ssòdmÿm ſslowom wôn porù / czj,
Sswoj dùch do bòżeje R [ukÿ] /
stÿm da won nam tù / Wùtcbù,
żo bÿ ſsò mù pòrùczalj, /
Nêt à poſslenen czaſsù.
9
Ktoż bożù matrù wetcj ma, /
A tÿch ſsÿdÿm ſsloù spomjna, /

Werùcÿ bohù slùżj,
wòn ce mù / dac sswehò dùcha,
Nêt à Schej jehò nùsÿ. Amen

W teksće tutoho kěrluša namakaja so w Bartskim rukopisu korektury a přešmórnjenja wot pózdnišeje ruki; přešmórnjenja su přewzate, korektury smy do rózkatych spinkow stajili.